

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİLEŞME
POLİTİKALARI VE SONUÇLARI

İbrahim Şamil SOYLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kırşehir- 2022

©2022 – İbrahim Şamil SOYLU

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİLEŞME
POLİTİKALARI VE SONUÇLARI

INDUSTRIALIZATION POLICIES OF THE OTTOMAN
EMPIRE IN THE 19th CENTURY AND RESULTS

Hazırlayan
İbrahim Şamil SOYLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Oktay AKTÜRK

Kırşehir-2022

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, İbrahim Şamil SOYLU tarafından hazırlanan “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sanayileşme Politikaları ve Sonuçları” adlı tez çalışması 09.08.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Oktay AKTÜRK

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Ertuğrul GÜRESCİ

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

.../.../20...

Prof. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

İmza

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../20..

İbrahim Şamil SOYLU

İmza

ÖZET

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİLEŞME POLİTİKALARI VE SONUÇLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: İbrahim Şamil SOYLU

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Oktay AKTÜRK

2022- (ix+83)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

İktisat Ana Bilim Dalı

Jüri

Dr. Öğr. Üyesi Oktay AKTÜRK

Doç. Dr. Ertuğrul GÜREŞCİ

Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ

Sanayi Devrimi ile liberalizmi benimseyen Avrupalı devletler, sanayileşme sürecinde başarılı olmuştur. İktisadi yaşamın çeşitli safhalarındaki merkezîyetçi ve kontrolcü yapısıyla bilinen Osmanlı Devleti, özel sektörün sermaye birikimine ve dolayısıyla sanayileşmeye uygun bir iktisadi iklim oluşturamamıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sürecinde sadece devletçi hamleler, sanayileşme sürecinin sağlıklı bir biçimde işleyişine imkân vermemiştir. Sanayileşme için uygun bir iktisadi yapısı olmayan Osmanlı Devleti sanayileşmede Avrupa'dan geri kalmıştır. Üretim artışı ile beraber, hammadde ve ucuz pazar arayışındaki Avrupa, hammadde eksikliği yaşamıştır. Bununla bağlantılı olarak ekonomik bir buhranın içine girmiş olan Avrupa, Osmanlı Devleti'nden ucuz hammadde almıştır. Alınan bu hammaddeleri dünyaya pazarlayan Avrupa, yüksek katma değerli ürün üretmiş olup sermaye birikimini artırmıştır. Büyük çaplı olmasa da üretim faaliyetlerine devam eden Osmanlı Devleti bir zaman sonra üretimde kullanacağı hammaddenin eksikliğini hissetmiştir. Verilen ticari imtiyazlarla yabancı menşeli mallarla mücadele edemeyen Osmanlı'nın sanayisi tükenme noktasına gelmiştir. Osmanlı Devleti temel ihtiyaçlarını bile ithal eder hale gelmiş ve ithalatın neticesi olarak bütçe açıkları oluşmuştur. Bütçe açıkları ve yabancılara verilen kapitülasyonlar ile birlikte Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, aşılması mümkün olmayacak bir ekonomik buhrana sürüklenmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti sanayileşme adımlarını istediği gibi atamamış ve gerek ekonomik durumundan dolayı gerekse Osmanlı bürokrasinin almış olduğu yanlış kararlar neticesinde sanayileşme çabaları başarısız olmuştur. Tez çalışmasında Osmanlı'nın sanayileşme çabalarının gelişimi ve bu gelişim sürecinin başarılı ve başarısız olma nedenleri eleştirel bir yaklaşımla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, sanayi, üretim.

ABSTRACT

INDUSTRIALIZATION POLICIES OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 19th CENTURY AND RESULTS

M.Sc. Thesis

Preparer: İbrahim Şamil SOYLU

Advisor: Asst. Prof. Dr. Oktay AKTÜRK

2022- (ix+83)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

Economics Department

Jury

Asst. Prof. Dr. Oktay AKTÜRK

Assoc. Prof. Dr. Ertuğrul GÜREŞÇİ

Assoc. Prof. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ

European states that adopted liberalism with the Industrial Revolution were successful in the process of industrialization. The Ottoman State, known for its centralist and controlling structure at various stages of economic life, could not create an economic climate suitable for the capital accumulation of the private sector and therefore for industrialization. In the process of industrialization in the Ottoman Empire, only statist moves did not allow the industrialization process to function in a healthy way. The Ottoman State, which did not have a suitable economic structure for industrialization, lagged behind Europe in industrialization. With the increase in production, Europe, which is in search of raw materials and cheap markets, has experienced a shortage of raw materials. In connection with this, Europe, which had entered into an economic crisis, received cheap raw materials from the Ottoman Empire. By marketing these raw materials to the world, Europe produced high value-added products and increased its capital accumulation. The Ottoman State, which continued its production activities even though it was not on a large scale, felt the lack of raw materials to be used in production after a while. The industry of the Ottomans, who could not fight against foreign goods with the commercial concessions given, came to the point of exhaustion. The Ottoman State even imported its basic needs and budget deficits occurred as a result of imports. With the budget deficits and the capitulations given to foreigners, the economy of the Ottoman Empire was dragged into an economic crisis that could not be overcome.

As a result, the Ottoman Empire could not take the steps of industrialization as it wished and the industrialization efforts failed both due to its economic situation and as a result of the wrong decisions taken by the Ottoman bureaucracy. In the thesis study, the development of the industrialization efforts of the Ottoman Empire and the reasons for the success and failure of this development process have been examined with a critical approach.

Keywords: Ottoman, industry, production.

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasının amacı, Sanayi Devrimi ile birlikte altın çağlarını yaşayan Avrupalı devletler karşısında Osmanlı Devleti'nin sanayileşmede nerede olduğunu araştırmak ve sanayileşme politikaları doğrultusunda yapmış olduğu faaliyetleri incelemektir.

Yüksek lisans eğitimim aşamasında her türlü destek ve katkısıyla yanımda olan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Oktay AKTÜRK'e, tez savunmamda tezime katkı sağlayan Doç. Dr. Ertuğrul GÜREŞCİ'ye ve Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ'a da teşekkürlerimi sunarım. Yüksek lisans eğitim sürecinde bilgi ve birikimlerini paylaşan tüm hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Bugünlere gelmemde maddi ve manevi her zaman destekçim olan babama, anneme ve kardeşlerime teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimi inceleyip gerekli düzeltmeleri yapmam konusunda tavsiyelerde bulunan Muhammet Emin SOYLU'ya da çok teşekkür ederim.

Kırşehir – 2022

İbrahim Şamil SOYLU

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
TABLolar LİSTESİ	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM I	4
1. OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISINA GENEL BAKIŞ	4
1.1. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL YAPISI	4
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN TİCARET POLİTİKALARI VE POLİTİKALARIN 19. YÜZYILDAKİ DEĞİŞİMİ	6
1.3. OSMANLI DEVLETİ İKTİSADINA HÂKİM OLAN PRENSİPLER	8
1.3.1. İaşecilik (Provizyonizm / Arz Yönlü İktisat) İlkesi.....	9
1.3.2. Gelenekçilik (Tradisyonalizm) İlkesi.....	10
1.3.3. Fiskalizm İlkesi.....	11
1.4. MERKANTİLİZM VE OSMANLI DEVLETİ	13
1.5. OSMANLI DEVLETİ'NDE ESNAF VE DEVLET	16
1.5.1. Ahilik Teşkilatı ve Lonca Teşkilatının Oluşumu.....	17
1.5.2. Ahilik Teşkilatından Lonca Teşkilatına Geçiş.....	19
1.6. TOPRAK VE TIMAR SİSTEMİ	21
BÖLÜM II	25
2. SANAYİ DEVRİMİ'NİN DOĞUŞU	25
2.1. SANAYİLEŞME	25

2.2. SANAYİ DEVRİMİ'NİN DÜNYA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	27
2.3. SANAYİ DEVRİMİ'NE İNGİLTERE'NİN ÖNCÜLÜK ETMESİNİN NEDENLERİ.....	28
BÖLÜM III.....	30
3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİLEŞMEYE BAKIŞI VE SANAYİLEŞME HAREKETLERİ.....	30
3.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME VE SANAYİLEŞMEYE BAKIŞ.....	30
3.1.1. 19.Yüzyıl Öncesi Osmanlı Devleti'nde Sanayiye Bakış.....	30
3.1.2. 19.Yüzyıl İtibari İle Osmanlı'da Sanayiye Bakış.....	33
3.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME ÇABALARI.....	36
3.2.1. Balta Limanı Sözleşmesi'nin Osmanlı Devleti'nin Ekonomisine ve Sanayisine Etkileri.....	40
3.2.2. Sanayi Mekteplerinin Açılması.....	44
3.2.3. Islah-i Sanayi Komisyonu'nun Kurulması.....	46
3.2.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı.....	48
3.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE FABRİKALAŞMA SÜRECİ VE FABRİKALARIN ÖZELLİKLERİ.....	49
3.4. OSMANLI DEVLETİ'NDE ÖNDE GELEN SANAYİ KOLLARI	51
3.4.1. Dokuma Sanayi.....	52
3.4.2. Pamuk Sanayi.....	54
3.4.3. Halı Sanayi.....	55
3.4.4. Gıda Sanayi.....	57
3.4.5. Maden Sanayi.....	57
3.4.6. Askeri Sanayi.....	59
3.5. MİLLİ İKTİSAT DÜŞÜNCESİ VE SANAYİLEŞME.....	61
SONUÇ.....	72
KAYNAKÇALAR.....	75

TABLolar LİSTESİ**SAYFA**

Tablo 3.1. Sanayi Kuruluşlarının 1915 Yılında Bölgelere Göre Dağılım.....	40
Tablo 3.2. Sanayi Mektebinde Öğretilecek Meslekler ve Alınması Planlanan Öğrenci Sayısı.....	45
Tablo 3.3. Toplam Dokuma ve Pamuklu Dokuma İhracatı 1784-1836.....	53
Tablo 3.4. Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Resmi.....	55
Tablo 3.5. 1885/1886 – 1913/1914 Yılları Arası Halı İhracatı.....	56
Tablo 3.6. 1918-1923 Yılları Arasındaki Maden Üretim Miktarları.....	59
Tablo 3.7. Sanayi Sektörlerinin Dışa Bağımlı Oluşuna Göre Dağılım.....	64
Tablo 3.8. 1915 Sanayi Sayımında Nevi Sanayinin Dağılımı.....	66
Tablo 3.9. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Türebiiyenin Dağılımı.....	66
Tablo 3.10. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Debbağiiye'nin Dağılımı.....	66
Tablo 3.11. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Haşebiiye'nin Dağılımı.....	67
Tablo 3.12. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Nesciiye'nin Dağılımı.....	67
Tablo 3.13. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Kırtasiyyenin Dağılımı.....	68
Tablo 3.14. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Kimyeviiyenin Dağılımı.....	68
Tablo 3.15. 1913 ve 1915 Yıllarında Sanayi Sektörlerinin Değer Olarak Üretimi.....	69

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

Kş.

Mily.

s.

sav.

vs.

yy.

Açıklamalar

Kuruş

Milyon

Sayfa

Sallallahu Aleyhi ve Sellem

Ve saire

Yüzyıl

GİRİŞ

15. yüzyılda başlayan coğrafi keşifler ile birlikte keşfedilen yeni topraklarda bulunan doğal zenginlikleri ülkelerine götüren Avrupalı devletler, üretim artışında adeta yarışa girmişlerdir. 18. yüzyıl ortalarından itibaren, küçük çaplı atölyeler artık yerlerini orta büyüklükteki üretim merkezlerine veya fabrikalara bırakarak üretimlerini hem nicelik yönünden hem de nitelik yönünden artırmayı başarmışlardır. İngiltere'nin başı çektiği bu sanayileşme hareketi zaman içerisinde öncelikle Avrupa'ya, ardından da tüm dünyaya yayılarak etkili olmuştur.

Sanayi Devrimi'nin başlangıcı konusunda görüş ayrılıkları olsa da 18. yüzyılın ortalarından itibaren teknoloji ile birleştirilmiş bir makineleşme sürecinin başlamış olduğu söylenebilir (Genç, 2010:20-21). Başlangıcı konusunda fikir ayrılıklarının nedeni ise bu makineleşmenin bir anda ortaya çıkamayacağını ve bir süreç ile beraber mümkün olacağını söyleyen görüşlerdir. İngiltere'nin başı çektiği bu değişim ve gelişim hareketinde ülkelerde sanayileşme artmış; sanayileşme ile gelişen ekonomilerde büyüme, kalkınma, refah seviyesinin artması da beraberinde gelmiştir. Sanayileşme trenine vagon olan ülkelerin hepsinde bu gelişmeler görülmüştür. Sanayi Devrimi sadece iktisadi büyüme ile kalmayıp toplumsal dönüşümleri de beraberinde getirmiştir.

Sanayileşme, toplumların refahını ve kalkınmışlığını gösteren bir olgudur. Aynı zamanda, sanayileşmenin uluslararası ilişkilerde de önemli rolü vardır. Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ile sanayileşmesi arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde sanayileşme faaliyetleri farklı bir boyut olarak Batı tipi sanayileşme oluşumları görülmeye başlanmıştır. Batı tipi sanayileşme ile büyük kitleleri üretim sahasına sürmeyi planlayan Osmanlı Devleti'nin bu girişimi istenilen başarıyı elde edememiş ve başarısız olmuştur. Fakat bu girişimlerin bir tecrübe kazandırdığı da malumdur. Bu tecrübeler sayesinde, Osmanlı Devleti'nin başarısız olarak sonuçlandırdığı sanayileşme hamleleri, Cumhuriyet'in ilanı ile başarılı sayılabilecek hamlelerin oluşturulmasına katkı sağlamıştır (Önsoy, 1988:1).

Her ne kadar Osmanlı Devleti sanayileşmeden istenilen verimi alamasa da büyük bir tecrübe edinmiş ve bu tecrübeler neticesinde bürokratlar Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarından itibaren üretimin nasıl olması gerektiğinin farkında olmuş, geçmişte yapılan hataları yapmamaya çalışmışlardır.

Osmanlı'da halk tarım arazilerinin fazla ve verimli olmasından dolayı geçimlerini genellikle tarım üzerinden sağlamıştır (Önsoy, 1982:15). 19. yüzyıla kadar ekonomiye hâkim olan tarım sektörünü; tımar sisteminin bozulması, ayanların ve azlıkların isyan etmesi, büyük toprak kayıplarının yaşanmaya başlaması, savaşların uzun sürmesi gibi nedenlerden olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca tarım sektörünün sarsılması merkezi bütçenin vergi gelirlerini de etkilenmiştir.

19. yüzyılda sanayileşmeyi prensip haline getiren Avrupalı devletlerin ekonomileri, sanayileşme ile büyümüş ve bu da devletlerin kalkınmalarını beraberinde getirmiştir. Avrupa'daki bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti ise tarım sektörünün yanında sanayileşme hamleleri yaparak ekonomisini canlandırmak istemiştir.

Osmanlı'nın klasik iktisadi yapısı incelendiğinde, üç temel unsurun etkinliği ön plandadır. Bunlar; eski düzeni korumayı amaç edinmiş olan gelenekçilik, hazine gelirlerini olabildiğince yükseltmeyi ve yükseldiği seviyenin altına düşürülmemesini amaçlayan fiskalizm ve ülkede kaliteli, ucuz ve verimli ürünlerin çokluğunu amaçlayan provizyonizm ilkeleridir. Tanzimat Dönemi'ne kadar değişikliğe uğramayan bu üç temel unsur, Tanzimat Dönemi ile değişikliğe uğramıştır (Genç, 2019:41-46).

Avrupa'da 19. yüzyıl itibariyle serbest ticaret ilkesi hâkim olmaya başlarken Osmanlı Devleti'nde ise diğer tüm alanlarda olduğu gibi ekonomide de devletin sıkı denetimi hâkim olmuştur. Avrupa liberalleşme ile birlikte sermaye birikimlerini artırırken, Avrupa'dan birçok yönden geri kalan Osmanlı Devleti, kontrolcü ve merkezîyetçi yaklaşımıyla ekonomik anlamda da gün geçtikçe geriye gitmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nde sermaye birikimi ve müteşebbis bir sınıf oluşmamış, dünya ekonomisi şartları karşısında Osmanlı Devleti ve halkı gün geçtikçe fakirleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde ekonomi politikalarını yönlendiren yöneticiler altyapı yatırımlarına önem verirken Avrupa'da ise ekonomik politikalar üretimi sürekli artırmak şeklinde olmuştur.

Batılı ülkeler nüfusunun ihtiyacı olan üretimi gerçekleştirememiş olması, ülkeleri farklı arayışlara sürüklemiştir. Korsancılık yaparak zenginliğini artırmaya başlayan Batılı devletler denizcilik faaliyetlerini de geliştirmişlerdir. Doğu'daki zenginliği kendi ülkelerine almak isteyen Batılı devletler bir zaman sonra yeni ticaret yolları keşfetmiştir. Doğu'daki zengin kaynaklara ulaşma arzusunda olan Batılı devletlerin önündeki en büyük engel Osmanlı Devleti'dir. Yapılan keşifler sonucunda Batılı devletlerin olanakları artmıştır. Sanayi Devrimi de bu olanakları artırma isteğinin bir sonucudur (Genç, 2010:37).

Sanayileşme hamlelerinin başlangıcı denizaşırı sömürülerden gelen mallara dayandırılmıştır (Hobsbawm, 1998:23). Avrupalı tüccarlar, sanayileşme ile beraber ucuz hammadde pazarı için arayışa girmişlerdir. Bu pazarın Osmanlı Devleti'nde mevcut olduğunu fark eden tüccarlar, Osmanlı'daki hammaddenin ithalatçısı konumuna gelmiştir. Hammadde ihracatının gelirleri Osmanlı ekonomisinde istenilen canlanmayı yaşatmıştır. Fakat oluşan ihracat akımı, Osmanlı Devleti'nin ekonomisine ilk başlarda olumlu yansımalar gösterse de bu akım zamanla piyasada hammadde kıtlığına sebep olmuştur.

Sanayi Devrimi sonrası, İngiltere'nin başı çektiği Avrupalı devletler hızlı ve başarılı bir sanayileşme sürecine girmiştir. Bu sürecin meyvelerini çok hızlı bir şekilde alan Avrupa'nın, ekonomik büyüme ile beraber çok hızlı bir şekilde kalkınma hızı da yakaladığı görülmektedir. Her alanda sıkı bir denetimin ve devlet hâkimiyetinin olmasını isteyen Osmanlı Devleti ise Avrupa'daki gelişmeleri takip edememiş, liberalleşme konusunda büyük adımlar atan Avrupa karşısında Osmanlı geleneksel müdahaleciliği terk edememiştir.

Avrupalı devletlerden, başta üretim sanayide olmak üzere, geri kaldığını fark eden Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda büyük reformlar yaparak modernleşme sürecini girmek istemiştir. 1839 yılında imzalanan Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında imzalanan Islahat Fermanı bu reformların en önemli parçalarıdır. Ordunun, maliyenin, eğitimin ve hukukun da modernleşip Avrupa ile uyum sağlanması hedeflenen amaçtır. Fakat bu istekler, Osmanlı Devleti'ni istenilen seviyelere ulaştıramamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, iç sorunlar ile mücadele etmekten dolayı dünyadaki gelişmeleri tam manasıyla takip edememiş, takip etse bile şartların imkân vermemesinden dolayı istenilen verim alınamamıştır.

Bu çalışmada, 19. yüzyılda Avrupa karşısında sanayi alanında arzu edilen sanayileşme hamlesini gerçekleştirememiş olan Osmanlı'nın sanayileşme politikaları ve sonuçları hakkında bilgi verecektir. Bu amaçla dönemin sanayileşme hamleleri ve bu hamleleri başarısız kılan faktörler üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

BÖLÜM I

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISINA GENEL BAKIŞ

1.1. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL YAPISI

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yapılan bütün faaliyetlerde devletin kontrolü bulunmaktadır. Bu durumun ekonomik faaliyetlerde de olduğu görülür. Hem gelir elde etmek hem de tarımsal faaliyetlerin devamlılığı açısından tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nin tarımsal üretime verdiği önemi göstermektedir. “Sahibi Arz” da denilen tımar sahipleri, işledikleri toprakların sahipleri değil sadece intifa yani kullanım haklarını elde etmişlerdir. İntifa hakkından hareket ile tımar sahipleri bu tarımsal alanları satışını yapamamış ve hibe olarak kullanamamıştır. Çünkü tımar sahipleri bu arazilerin sahibi konumunda olmamışlardır. 17. yüzyılda bozulmaya başlayan tımar sisteminin düzeni, 18. yüzyıldaki siyasi ve ekonomik değişme ile düzenini kaybetmiştir. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmede geri kalışının nedenlerinden birisi olan yeterli sermaye birikiminin oluşmamış olması, tımar sisteminin de bir sonucu olarak kabul edilmektedir (Önsoy, 1988:3).

19. yüzyıl birçok yönüyle Osmanlı Devleti'nin en önemli yüzyılı olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti giderek derinleşen ve etkileri silinmeyecek olan ekonomik ve siyasi sorunlar ile boğuşurken; Avrupalı devletler makineleşme ile üretimlerini artırarak başta ekonomi olmak üzere birçok alanda güçlerine güç katmışlardır.

Batı Avrupa'nın Sanayi İnkılabı'na gidişinde merkantilizmin önemli bir aşama olduğu görülür. Merkantilizm 1500-1800 yıllar arasına damga vurmuş bir iktisadi düşüncedir. Merkantilizmde temel iktisadi faaliyet türü ticaret olup amaç ihracatı artırmaya yönelik iktisadi politikalar izlenmiştir. Rönesansın, reformun ve coğrafi keşiflerin bir yansıması olan merkantilizm, sömürgeciliği ve köleliği normal görmüşlerdir (Bilgili, 2021:7). Osmanlı'nın temel ticari anlayışı, ilerde ayrıntılı değinilecek olan, iaşecilik üzerine kuruludur. İaşecilik prensibinde yurtiçi tüketimin karşılanması öncelikli hedef olmuş daha sonra ihracatı düşünür bir şekilde politika izlemiştir (Genç, 2019:43). Osmanlı Devleti merkantilist düşüncenin aksine ihracatı sınırlayıp ithalata yönelik iktisadi politikalar izleyerek yurtiçinde ürün sıkıntısı yaşamak istememiştir. Fakat merkantilizmin tam aksi olan bu düşünce, yurtiçinde girişimcilerin üretim isteğini kırmıştır. Avrupa'da ve dünyada merkantilist düşünce hâkim olurken Osmanlı Devleti bu gelişmeleri dikkate almamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde düzensizliklerin ve kargaşaların sayıları artmış olup savaşlar ve iç isyanlar sonucunda toprak kayıpları hızlanmıştır. Bu isyanların ve toprak kayıplarının nedenleri olarak, Rusya ve Fransa'daki milliyetçilik akımlarının etkisini olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İsyandar ve toprak kayıplarının etkisi ile artan askeri harcamalar neticesinde, Osmanlı Devleti'nin ekonomisini zora girmiş ve dünyayı takip etmekten geri kalmıştır.

Osmanlı Devleti dünyadaki gelişmelerden etkilenererek bazı iktisadi girişimler gerçekleştirse de geçmişten beri süregelen tarım toplumu olma özelliğini üzerinden atamamıştır. Osmanlı Devleti kurulduğundan beri tarım ülkesi olup bu alanda başarılı politikalar izlemiştir fakat Avrupalı ülkelerin sanayileşme ile beraber hızlıca büyümesi karşısında iktisaden geri kalmış ve büyük çoğunluğu tarımsal ürünlerden elde edilen kamu gelirleri, giderleri karşılayamamıştır. Bu durum sonucunda, Osmanlı Devleti ek kaynak oluşturma yoluna gitmiş ve dış borçlanmaya başvurmuştur.

Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti, dış borçlanmaya gitmiştir. 1876'da Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez, maliye literatüründe vadesi gelen borçların belli bir süre ödenemeyeceğini ifade eden, moratoryumun ilanı gerçekleşmiştir. Vermiş olduğu borcu alamayan ülkelerin Osmanlı Devleti üzerinde hem siyasi hem de ekonomik baskısı sonucunda, 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'nin ilanı ile Duyun-u Umumi İdaresi kurulmuştur (Pamuk, 2017:21-24). Osmanlı Devleti'nin ekonomik denetimini de yapacak olan bu idare, dış borçların ödenmesi konusunda yönlendirme yapmayı kendisine görev kabul etmiştir. Duyun-u Umumiye bu yüzyılda adeta bir maliye bakanlığı gibi çalışmalar yapmıştır. 1854 yılında alınan bu dış borç, Osmanlı Devleti'nin ekonomisini rahatlatmak yerine zaman geçtikçe daha da kötüye sürüklemiştir.

Sanayileşme ile beraber iktisadi gelişmesini sürdüren Avrupa karşısında Osmanlı Devleti'nde ilk ciddi sanayileşme adımları 19. yüzyılda gerçekleşmeye başlamıştır (Sarç, 1999:432-439). Bu yüzyılın başlarında yapılan sanayileşme hamlelerinde, bir panik havası ile yapılmışçasına, doğru kararlar ile yatırım yapılamamış; devlet ekonomisine katma değerli mal üretmek yerine verimsiz alanlarda ordu ve sarayın talepleri doğrultusunda sanayi tesisleri kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri 19. yüzyılın belli bir kısmı da dahil olmak üzere önceki yüzyıllarda sanayileşme ve üretimin devlet eliyle yapılması zorunluluğu savunulmuş fakat 19. yüzyılda özel kesimin de etkin olmasını istemişlerdir. Fakat istenilen girişimci sayısı ülkede yeterli değildir. Çünkü Müslüman nüfusun ekseriyeti

gelirlerinden tasarruf edip birikim yoluna gitmediği için, yatırım yapabilecekleri bütçeye sahip olamamıştır. Bu Osmanlı ekonomisinde kapitalist birikime imkân vermeyen sistemin dizaynıdır. Tarımsal üretim ve imalat sanayiinde miktar ve fiyat kontrolleri bireysel zenginleşmenin önünde birer engel olagelmiştir.

Sanayileşme konusunda kararlı olan Osmanlı Devleti, Avrupa'nın sanayileşmesini örnek alarak kalifiye eleman yetiştirmek için Sanayi Mektepleri açmış, yurtiçi sanayiciyi korumak ve geliştirmek için Islah-i Sanayi Komisyonu kurmuş, sanayi yatırımlarını özendirmek için Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılması gibi çalışmalar yaparak sanayileşme konusunda ciddi hamleler yapmıştır. Fakat sanayileşmede geç kalmış olmanın vermiş olduğu dezavantajlar, gerekli mesleki bilginin eksik oluşu, iktisadi anlayışın serbestlik yerine müdahaleci olması, yabancılar ile yapılan ticari sözleşmeler ve verilen kapitülasyonlar ve en önemlisi de sermaye birikiminin olmaması Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda sanayileşmede istediği verimi alamamasına neden olmuştur.

19. yüzyılın geneline bakıldığında, Osmanlı Devleti askeri, siyasi ve ekonomik anlamda geriye gitmiştir. Avrupa'daki gelişmeleri ve sanayileşme trendini yakalayamayan Osmanlı Devleti, her ne kadar çağdaş gelişmeleri gerçekleştirmek adına birçok çalışma yapmış olsa da olumsuzlukların fazla oluşu nedeniyle istediği verimi alamamıştır.

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN TİCARET POLİTİKALARI VE POLİTİKALARIN 19. YÜZYILDAKİ DEĞİŞİMİ

Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti, ekonomik gelişim için reformları destekleyen bir yönetime evrilmiştir (Güran, 2019:47). Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlayışında 19. yüzyıla kadar küçük de olsa değişiklikler olmuş fakat bu değişiklikler iktisadi anlayışı bütünüyle değiştirememiştir (Pamuk, 2018:30). Ancak Avrupa'nın ilerleyip Osmanlı Devleti'nin geride kaldığını gören Osmanlı Devleti yöneticileri, 19. yüzyılda ekonomik anlamda köklü değişiklikler yapmaya hazırlanmışlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Avrupa'daki ve dünyadaki değişiklikleri yakından takip edip yeni bir yol haritası çizmiştir.

Osmanlı Devleti büyük toprak parçalarına sahip olmasından dolayı önemli ticaret yollarına da ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer ülkeler ile bağlantısını sağlayan ticaret yollarının başında İstanbul-Belgrat yolu gelmiştir. İpek Yolu ve Şam Yolu da ticarete önemli yollar arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra, ticarete çok önem vermesinden dolayı ticaret yolları üzerinde tacirlerin rahat seyahat etmesi ve can ve mal

güvenliğinin sağlanması amacıyla kervansaraylar inşa etmiş ve güvenliğin sağlanması amacıyla muhafızlar görevlendirmiştir. Aynı zamanda Trabzon, İstanbul, İzmir ve İskenderun gibi yoğun olarak işleyen limanlara da hâkim olmuştur (Önsoy, 1988:4).

Osmanlı Devleti ticaretini geliştirmek ve ticaret yollarının canlılığını korumak için çeşitli ülkelere zaman zaman kapitülasyonlar vererek ticari ayrıcalıklar sağlamıştır. 16. yüzyılda, ilk olarak Fransızlara kapitülasyonlar verilmiştir. Zamanla diğer Avrupalı ülkelere de tanınan kapitülasyonlar ile Osmanlı pazarı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı tüccarların hakimiyeti altına girmiştir (Önsoy, 1988:4).

19. yüzyılda köylerde tarımdan artakalan zamanlarda üretim faaliyetlerinde ve şehirlerde imalathanelerde basit el aletlerine dayanan geleneksel teknoloji ile üretim gerçekleştirilmiştir (Pamuk, 2017:18). 19. yüzyılda Osmanlı geleneksel tipte üretim yaparken Avrupalı devletler sanayileşmede yol kat ederek seri üretime geçmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri Avrupa'da ortaya çıkan ve gelişen sanayileşme hareketine uyum sağlayabilmek için 19. yüzyılda pek çok sanayileşme hamleleri yapmışlardır (İnalçık, 2004:20-32). Fakat gerek sermaye birikimi yönünden gerekse mesleki bilgilerden Avrupa'dan geri olunduğu için sanayileşme hamleleri istenilen seviyelere ulaşmamıştır. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nin iç isyanları ile beraber toprak kayıpları, azınlıkların isyanları ve Avrupa'dan farklı bir iktisadi anlayışa sahip olunması Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesinde geri kalmasının sebeplerindedir.

İktisadi liberalizm sayesinde gayrimüslim tüccarların zenginleşmiş olduğu görülmektedir. Fakat müslüman Osmanlı esnafı ve sanatkarı aralarında rekabet etmemiş ve "Bir Lokma Bir Hırka" anlayışının getirmiş olduğu sadece geçimlik kazanç ile gün geçtikçe fakirleşmiştir (Toprak, 1995a:9). Osmanlı iktisat zihniyetinin ve dolayısıyla ticaretinin gelişmemesinin en büyük nedeni, doğru bilinen yanlışların var olmasıdır. Rızkın 10'da 9'unun ticarete olduğunu söyleyen İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav) sözüne rağmen Osmanlı halkı, mütevazı yaşamın İslam'ın bir gereği olduğu ve fazla malın dert getireceği gibi yanlış anlayışları tarih boyunca benimsemişler ve sermaye birikimi bakımından kapitalist ülkelere geri kalmıştır.

Osmanlı'da Tanzimat ilan edilmeden önce devletin piyasalara müdahaleci tutumu zirai faaliyetlerde sınırlayıcı bir etki oluşturmuştur. Tarımda üretici ve esnafın maliyetine yakın fiyatlarda satılması konusunda telkinlerde bulunan Osmanlı, üreticilerin zirai üretimi artırma hevesini de elinden almıştır (Güran, 2019:64).

19. yüzyılın başlarında loncalara bağlı olan üreticilerde bir gelişme yaşanmamıştır. Osmanlı'da üretim, kapitalist anlayıştan uzak bir görüntü çizilmiştir. Bu dönemde üretim ancak Osmanlı nüfusunun ihtiyaçlarını giderebilecek ölçüde olmuştur (Pamuk, 2017:17).

Klasik dönem iktisat politikalarının değişiminin nedenlerinden birisi de coğrafi keşifler ile birlikte Akdeniz'in önemini yitirip Osmanlı Devleti'nin buradan sağladığı gelirlerinin düşmesidir. Osmanlı Devleti'nde işçilik prensibi gereği, ülke içinde üretilen ürünlerini yurtiçi tüketimi karşılamadan dışa satılması yasaktır. Nüfusta meydana gelen artış, talepte de artışı beraberinde getirmiş ve Osmanlı Devleti'ndeki üretimin, üreticiler tarafından ihraç edilmesinden dolayı yurtiçinde mamul mal sıkıntısı oluşmuş ve ürünlerin fiyatları yükselmiştir. Osmanlı ekonomisinin Avrupa ticaretindeki gelişmelere ayak uyduramaması ve beraberindeki enflasyon ile beraber mali dengelerin bozulmuş olduğu bilinmektedir.

Değişen ekonomi ve ticaret şartlarından dolayı Osmanlı, iktisadi olarak üç temel prensibi olan işçilik, gelenekçilik ve fiskalizm anlayışlarından 19. yüzyılda yavaş yavaş vazgeçmeye başlamıştır (Genç, 2019:41). İktisadi anlayışında değişiklik yapan Osmanlı'nın amacı modern dünya anlayışına uyum sağlamaktır. Tüm sektörlerde olduğu gibi sanayi sektöründe de modernleşmeye giden Osmanlı'nın çalışmaları, Avrupalı devletleri takip etme şeklinde olmuştur. Klasik dönem şeklinde tabir edilen dönemde, Osmanlı Devleti'nin içe kapalı duruşu 19. yüzyıl ile beraber dünyaya uyum sağlamış; işçilik, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerinden uzaklaşmış; sanayileşme adına hamleler yapmaya başlamıştır. Bu kararları alırken Avrupalı devletlere uyum sağlayabilme amacının yanında, gelişen ve değişen ekonomik şartlar göz önünde bulundurulmuştur.

1.3. OSMANLI DEVLETİ İKTİSADINA HÂKİM OLAN PRENSİPLER

Osmanlı Devleti'nin iktisadi anlayışı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar büyük bir değişim göstermeden süregelmiştir. 16. yüzyıl ile 19. yüzyılın başlarına kadar olan aralığa "Klasik Dönem" iktisat anlayışı olarak nitelendirilmiştir. Klasik dönem iktisat anlayışı zaman içerisinde değişimlere uğramış ve kendi hüviyetinden uzaklaşmıştır (Genç, 2019:39). Bu klasik dönemde, dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hâkim olan sektör tarım sektörü olmuştur.

Osmanlı'nın tarım sektörü tımar anlayışına dayanmaktadır ve bu sistem tarımda farklı bir yaklaşıma sahiptir. Tımar sistemi ile memur ve askerler yapmış oldukları görevler hizmetlerin karşılığı olarak muayyen bölgelerde verilen askeri dirlikler olarak

tanımlanabilir (Barkan, 1980:805). Tımar sistemi sayesinde âtil olan tarım arazileri kullanıma açılmıştır. Fakat tımar sistemi, 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile sonlandırılmıştır. Askeri, mali ve zirai üretim için önemli olan tımar sistemi, zamanla mültezimlerin yerel güç haline gelip merkezi otoriteyi zayıflatması, sipahilerin savaşa yanaşmak istememeleri ve devletin istediği geliri mültezimlerden alamaması Arazi Kanunnamesi'nin çıkmasında etkili olmuş ve Osmanlı Devleti tarım konusunda farklı bir iktisadi anlayışa yönelmek durumunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti, halkın refahını artırmak ve temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik iktisadi politikalar izlemiştir. Ahi anlayışına sahip olan Osmanlı Devleti, kapitalist anlayışın hâkim olduğu talebin arttırılmasına yabancı olup arzı artırıcı politikalar izlemeyi tercih etmiştir (Tabakoğlu, 2018:204). Osmanlı Devleti'nin 1500'lü yıllardan itibaren iktisadi anlayışına üç ana ilke hâkim olmuştur. Üç temel ilke olan iaşecilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm ilkeleri 19. yüzyıla kadar etkili olmuştur (Genç, 2019:41).

1.3.1. İaşecilik (Provizyonizm / Arz Yönlü İktisat) İlkesi

İaşe ilkesinin ana amacı, halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Üretilen malların, insanların ihtiyacını karşıladığı gibi kaliteli ve ekonomik olması da iaşecilik ilkesinin ana amaçlarındandır. İaşecilik anlayışında, tüketici penceresinden bakılmıştır. Prensip gereği piyasada, ürünler kaliteden ödün vermemek kaydı ile, ucuz ve bol miktarda bulunmalıdır (Genç, 2019:41-42).

Üreticinin isteği her zaman kendi kârını en üst seviyeye getirmektir fakat tüketici ise kaliteli ve ekonomik olarak ulaşılması mümkün olan ürünlere sahip olmayı arzu eder. Üretici ve tüketicinin piyasada dengeye gelemeyeceğini ve iki taraftan birisinin diğer tarafı aldatacağını düşünen Osmanlı Devleti, müdahaleci anlayışına bu noktada da devam etmiş ve piyasadaki dengenin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti iaşecilik politikasına çok önem vermiştir. Özellikle büyük şehirlerde ortalamanın üzerinde bir tüketim var olmuştur. Osmanlı büyük şehirlere ve başkente iaşe arzının kesilmemesi amacıyla çalışmalar yürütmüştür. Fiyatların kontrolünün sık sık yapılması, denetimlerin sürekli olması ve gerektiğinde ihracata sınırlamalar konulması iaşe politikasının sorunsuz şekilde işlemesine yönelik politikalardır (Güran, 2019:39-42). Osmanlı, siyasal istikrarın korunması amacıyla şehirlerin iaşesine önem vermişlerdir (Pamuk, 2020b:55).

İaşecilik ilkesi açısından ihracat hep ikinci planda kalmıştır. Çünkü iaşecilikte asıl gaye, yurtiçi tüketicinin yani halkın ihtiyaçlarının giderilmesi olmuştur. Yurtiçi ihtiyaçların tamamen karşılandıktan sonra hangi malların ihracatının yapılabileceğinin kararını veren Osmanlı Devleti, müsaade ettiği ihracattan da gümrük vergisi alarak üreticiyi ihracattan uzak tutmak istemiştir. Osmanlı Devleti'nin ihracat konusundaki bu tutumu ithalat ile aynı değildir. Çünkü ithal edilecek mallar ile yurtiçi ihtiyaçların giderildiği düşünülmüş ve bu yönden ithalata herhangi bir engel konulmamıştır (Genç, 2019:43). Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin dış ticarete, ihracata karşı katı bir tutum izlediği fakat ithalatta teşvik edici politikalar izlediği görülür. İaşecilik prensibinin dış ticaret anlayışı sonucunda uzun vadede yerli sanayiye de zayıflatmış olduğu tespit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin çok önemsemediği iaşecilik politikasından hiçbir zaman taviz vermek istememiş ve uzun yıllar sorunsuz bir şekilde sürdürmüştür. Fakat 18. yüzyılın ortaları itibariyle bazı siyasi ve askeri gelişmeler neticesinde İstanbul şehrinde iaşe sıkıntısı baş göstermiştir. Osmanlı Devleti iaşeci politikalarını yıllarca başarı ile sürdürmüşlerdir. İaşeci politikaları sayesinde Osmanlı tebaası, ürünleri bol ve ucuz temin etme imkanına erişmiştir. Fakir olan Osmanlı tebaası bile iaşe politikaları sayesinde hiçbir zaman açlık ile karşı karşıya kalmamışlardır (Güran, 2019:45-46).

1.3.2. Gelenekçilik (Tradisyonalizm) İlkesi

Gelenekçilik ilkesi gerek sosyal gerek iktisadi alanda dengeleri korumayı amaç edinir. Gelenekçilik, dengelerin herhangi bir nedenle değişmesi halinde eski denge düzenine dönülmesi gerektiğini savunan iktisadi anlayıştır (Genç, 2019:44).

Osmanlı Devleti, ideal olan toplumsal yapıyı ve düzeni oluşturmak için dengeler kurmaya çalışmıştır. Bu dengeler her anlamda mevcuttur; iktisadi, mali ve sosyal gibi. İaşecilik prensibinin de yakından ilgilendiği, üretimde halkın ihtiyaçlarının karşılanması konusunda oluşacak bir dengesizlik Osmanlı Devleti'nin en çok çekindiği konular arasında yer almaktadır. Çünkü üretim ve tüketim zincirinin olası bir zarar görme durumunda kıtlık ile karşı karşıya kalınması muhtemeldir. Bu yüzden, devlet olarak sürekli denetimler yapmış ve oluşabilecek herhangi bir aksaklıkta piyasaya müdahale etmiştir (Genç, 2019:44). Gelenekçilik prensibi Osmanlı iktisadi yapısının Avrupa'daki değişime karşı duyarsız kalmasına ya da değişimin zor olmasına neden olmuştur.

1.3.3. Fiskalizm İlkesi

Fiskalizm ilkesinin hedefi, hazinenin mümkün olduğunca üst seviyeye çıkmasını sağlamaktır. Bunun mümkün olabilmesi için gelirlerin yüksek olması gerekmektedir ve eğer gelirler yüksek değilse, giderleri azaltarak hazinenin rezervini artırmayı amaç edinmiştir. Bu bağlamda, fiskalizm giderlerin azaltılması olarak da tanımlanabilir. Kısaca fiskalizm, hazineye ait gelirlerin mümkün olduğunca yüksek tutulup belirli bir seviyenin altına düşürülmemesi şeklinde açıklanabilir. Ayrıca, fiskalizm ilkesi zorunlu olmayan yatırımlara da hazinenin rezervini azaltacağı için olumsuz bakmıştır (Genç, 2019:47).

Üç ana ilke olan iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerinin açıklamalarından da anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti her zaman halkının refahının azalmaması için çalışmalarını sürdürmüş ve bu çalışmaların bizzat içerisinde bulunarak gerekli müdahaleleri yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi görüşünü yansıtan bu üç temel ilke, üretim açısından bazı engeller oluşturmaktadır. Örneğin; imalat sanayindeki bir usta gelirlerini artırma amacıyla üretimini fazlaştırmayı istese de mümkün olmamıştır. Herhangi bir şekilde üretimini fazlaştıran kişi ihracatta ağır gümrük vergisi olması dolayısıyla ihracat da yapmayı tercih etmemiştir. Özellikle hazinenin olabildiğince yüksek seviyelere ulaşması gerektiğinin üzerinde duran fiskalizm ilkesinin bakış açısı tamamen maliyet odaklı olmuş, üretim odaklı olmamıştır. Halbuki, büyük çaplı bir yatırım yapılması, fiskalizm ilkesine ters düşerek, hazinenin giderini artırsa da yapılan yatırımın üretime geçmesi ile hazine yatırım amaçlı giderinden çok daha fazla gelir elde edecektir. Fakat bu risk göze alınmamıştır. Bu yüzden, iktisadi görüşü yansıtan bu üç temel ilke bazı noktalarda içlerinde çatışmaya girmelerinin yanında sermaye birikimine de izin vermeyecek katı kuralları barındırmıştır. Gerek politikaların yanlış uygulaması gerekse müdahalelerin fazla olması bir zamana kadar çok düzenli ve doğru kararlar ile işleyen bu üç temel ilkeyi zamanla uygulanamaz hale getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin mali sistemi içerisinde bölgelere ve inançlara göre değişkenlik gösteren vergi sistemleri olmuştur. Farklı bölgelerdeki halka farklı mali sistem uygulanmasına örnek vermek gerekirse; Anadolu'da uygulanan vergi sistemi ile yeni fethedilen ya da idari bakımdan ayrıcalık tanınan bölgelerden vergilerin toplanmasında farklılıklar görülmektedir. Bu bağlamda, bölgesel farklılıklara göre vergi sisteminin değişmesi esnek bir vergi sisteminin olduğuna dair bir işarettir. Ek olarak, müslüman ve gayrimüslimlerin tarımsal mahsulleri üzerinden alınan vergilerde de farklılıklar

görülmektedir ve bu durum farklı inançtaki halka farklı vergi sisteminin uygulandığına yönelik örnek olarak gösterilebilir.

İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav) zamanından Tanzimat'ın ilanına kadar geçen süreçte müslüman-Türk devletlerinde vergi sistemleri aynı özelliklere sahip olmuştur (Akgündüz ve Öztürk, 1999:436). 19. yüzyılın ortalarına kadar, Osmanlı Devleti'nin kamu gelirleri kamu giderlerini karşılayabilecek seviyede olmuştur. Fakat, özellikle sanayileşmede Avrupa'dan geri kalan Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı sonrasında kamu gelirleri, kamu giderlerini karşılayamaya yetmemiş ve böylece Osmanlı Devleti kamu gelirlerinde reformlar yaparak gelirlerin artırılmasının zorunlu hale geldiğini fark etmiştir.

Osmanlı'da 1770'li yıllardan 1840'lı yıllara kadar savaşların ve reformların etkisiyle bütçe açıkları artmış olduğu görülür. 1820 ve 1830'lu yıllarda bütçe açıkları en yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bütçe açıklarının kapanması amacıyla Osmanlı Devleti vergi kaynakları üzerine yoğunlaşmış ve iç borçlanmaya başvurmuştur (Pamuk, 2017:118).

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ile birlikte ilk dış borcunu 1854 yılında almıştır. Her ne kadar bu dış borçlanma ekonomide kısa vadede olumlu etkisini gösterse de alınan bu dış borçlanmanın ödemesi uzun yıllar almıştır. Örneğin Kırım Savaşı neticesinde İngiltere'den alınan ilk dış borçlanma Cumhuriyet dönemine kadar ödenememiş ve 1954 yılında son taksiti ödenerek borç bitirilmiştir (Şahan, 2019:320).

Osmanlı'da birçok nedenden dolayı kamu gelirleri, giderleri karşılayamayacak hale gelmiştir. Tanzimat Dönemi'nde modernleşme bağlamında özellikle şer'i vergiler olarak adlandırılan çok sayıda vergi kaldırılması ve böylece Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerini azalması devletin yaşamış olduğu ekonomik buhran nedenlerinden birisidir.

Osmanlı Devleti birçok etnik grubun farklı inançların benimseyenlerin yaşadığı bir toplum olmuştur. Bu yüzden Müslümanlara ve Gayrimüslimlere hukuki uygulamalar da farklı olmuştur (Eryılmaz, 1992: 9-13). Vergiler, mükelleflerin durumlarına göre subjektif vergiler ve objektif vergiler olarak ikiye ayrılır. Subjektif vergiler, şahsi ve ailevi durumlarını göz önünde bulundurarak mükelleflerin ödeme güçleri ölçüsünde vergileme yapmayı öngören sistemdir (Öğretir, 2020:175). Osmanlı Devleti'nde subjektif vergileme uygulanmıştır. Yani vergi toplanırken kişilerin ekonomik ve sosyal durumlarını göz önüne alıp tepkiye yol açmayacak bir şekilde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin kamu gelirleri vergi, harç, borçlanma ve ganimetler şeklinde sıralanabilir.

Osmanlı Devleti'nde vergi kelimesi yerine adet, mizan, teklif, kapan, resüm, bac, gümrük gibi kelimeler kullanılmıştır (Dinç, 2015:154-155). Günümüzde devletlerin en önemli kamu gelirlerinden birisi olan vergiler, Osmanlı'da da en önemli gelir kaynağıdır.

Osmanlı Devleti'nde vergiler; şer'i vergiler ve örf-i vergiler olarak ikiye ayrılmaktaydı. Şer'i vergilerde İslam Hukuku'nun gerekleri uygulanırken; örf-i vergilerde ise toplumun örf ve adetlerine göre şekillenen vergi kuralları bulunmaktadır.

Zekât, cizye, haraç ve öşür şer'i vergilerdendir. İslam dininin emirleri doğrultusunda zekât, hayvanlardan ve ticari mallardan alınmaktadır. Zekât, mal sahiplerinin elinde ihtiyaç fazlası olan malların en az kırkta birini fakirlere verilmesidir (Tosuner, 1989:2). Cizye, Osmanlı Devleti üzerinde yaşayan askere gitmeyen gayrimüslimlerden alınan bir vergidir (İnalçık, 2020:79). Islahat Fermanı'nın ilanı ile cizye kaldırılmıştır (İnalçık,2021a:343). Haraç, müslümanlarca işgal edilen ülkelerde, gayrimüslimlere verilen topraktan alınan vergidir (Tosuner, 1989:2). Aşar (öşür), tarımsal üretimler sonucunda mahsulün belli bir oranına karşılık olacak şekilde toplanan kamu geliridir (Güran, 2019:317).

Örf-i vergiler ise şer-i vergiler kadar az sayıda değildir. Örf-i vergiler, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren var olan bir vergi sistemidir. Örf-i vergiler daha çok ticaret alanında oluşum göstermiştir. Örf-i vergiler uygulanma alanlarına ve faaliyet türlerine göre farklılıklar gösterebilmektedir.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda, gelirlerini arttırmak amacıyla 2500 civarındaki tımarı, sipahilerin himayesinden alıp iltizam sistemine geçirmiştir. Buradaki maksat, kamuya ait gelirlerin merkezi hazineye yönelterek aracılı ortadan kaldırmaktır. Evkaf İdaresi'nin de topraklar ve araziler üzerinde gerekli denetimleri yapması, taşrada yaşamakta olan yerel güçlerin eskisi kadar güçlü olmayacağını işaret ettiği görülür. Fakat Osmanlı Devleti için çok zor olan bu yüzyılda, yaşanan savaşlar ve iç isyanlar neticesinde oluşan ekonomik buhrandan dolayı merkezi hazinenin gelirleri istenilen seviyede artmamıştır (Pamuk, 2020a:13).

1.4. MERKANTİLİZM VE OSMANLI DEVLETİ

Merkantilizm, 1500 ile 1800 yılları arasında, özellikle kapitalist Avrupa ekonomilerine hâkim olan iktisadi bir görüştür. Ayrıca merkantilizm; rönesans, reform ve coğrafi keşiflere bağlı olarak değişen dünya şartlarının iktisada yansımış halidir. Jean

Bodin, Thomas Miles, Montaigne, Thomas Mun, Antonia Serra ve Jean Baptiste Colbert bu iktisadi akımın en önemli temsilcilerindendir (Öztürk, 2007:10).

Merkantilizmin hâkim olduğu dönemde dünya üzerinde ticaret, altın ve gümüş ile sağlanmıştır. Değerli madenlere sahip olmayan Avrupalı ülkeler, coğrafi keşifler neticesinde küreselleşme ile beraber ticarete de dışa açılarak sattıkları mal karşılığında kıymetli madenler alıp zenginleşmeye başlamıştır. Buradan yola çıkarak merkantilizme göre zenginliğin kaynağının altın ve gümüş stokundan geçtiğini söylemek mümkündür. Zenginleşme için kıymetli maden stokunun fazla olması gerektiğini savunan merkantilistler, ihracatın ithalattan büyük olması gerektiğini, bir diğer anlamda, dış ticarete fazla verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Merkantilizm, devletin gücü ile değerli maden stokunun arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunmuştur. Merkantilistler, altın stokunu artırmak amacıyla üretim konusunda teşvik edici politikalar izlemiştir. Bu teşvik sonucunda ülkelerde ithalat azalacak, ihracat artacak ve dış fazla ile kıymetli madende artış yaşanacaktır ve böylece ülkeler daha zengin ve daha güçlü bir ekonominin oluşması mümkün olacaktır (Bulut ve Ulusoy, 2019:114).

Merkantilistler, bir zaman sonra sömürgecilik faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Sömürgeciliği benimsemelerinin nedeni sadece değerli madenlerin ülkelere götürülmesi olmamıştır. Hammaddeye olan ihtiyacın karşılanması, kalifiye eleman açığının kapatılması ve düşük ücretli işçi temini gibi hedefler de merkantilistlerin sömürü isteğini arttırmıştır. Ayrıca, sömürgecilik faaliyetleri sonucunda Avrupalı devletler yeni pazarlara girmiş olup ticaret hacimlerini geliştirmişlerdir (Küçükcalay, 2011:178).

Merkantilistler, devletin ekonomideki rolünün aktif müdahaleci olması gerekliliğinin üzerinde durmuşlardır. İhracatı teşvik, ithalatı yasaklayıcı politikalar izlenerek devletin güçlü olacağını düşünmüşlerdir. Bu bağlamda, merkantilistler devletin aktif bir rolde olması gerektiğinin üzerinde durmuşlardır (Bilgili, 2020:7).

Merkantilist politikaları izleyen ülkeler bir zaman sonra istenilen hedefe ulaşamamış ve merkantilist politikalar başarısızlık ile neticelenmiştir. Bu durumun birden çok nedeni vardır. Öncelikle ülkelerin elde etmek istediği değerli madenler sadece belli başlı ülkelere toplanmıştır. Bollaşan kıymetli madenler değerini yitirmiştir. Ayrıca, merkantilist politikalar para stokunu artırmış ve ülkeler enflasyona yenik düşmüşlerdir. Merkantilist politikaların çöküşünün bir diğer nedeni ise, dış ticaret fazlası verme isteği neticesinde bir ülke dış ticaret fazlası verirken diğer ülke dış ticaret açığı vermek zorunda

kalmıştır. Bu da dış ticaret açığı veren ülkelerin fakirleşmesi manasına gelmektedir. Haliyle fakirleşen ülkeler ticarete geriye gitmiştir ve ticareti eskisi kadar fazla olmamıştır (Bilgili, 2020:8).

Merkantilistler sadece hammadde ithalatına izin vermişlerdir (Bilgili, 2020:9). Bunun haricindeki mamul ya da yurtiçinde üretilen malların ithalatı yasaklanmıştır. İhracatın ithalattan fazla olması gerekliliğini yani dış ticaret fazlasını istemişlerdir. Diğer yandan merkantilistler sömürgeciliği normal görmüşlerdir (Bilgili, 2021:7). Sömürgecinin tek amacı, ülkelerde değerli madenlerin sömürülmesi değildir. Sömürülen ülkelerinden kalifiye eleman temini ve işçi ücretlerinin düşürülmesi de planlanmıştır (Küçükkalay, 2011:178). Merkantilistler, devletin ekonomide aktif rol alması gerekliliğinin üzerinde durmuşlardır (Bulut ve Ulusoy, 2019:114). Zenginleşmeden maksat bireylerin değil devletlerin zengin olmasıdır (Bilgili, 2020:9).

Merkantilizm ile Avrupalı ülkelerin ticari faaliyetlerinde değişime gidilmiştir. Dünya üzerinde en güçlü devletlerden birisi olan Osmanlı Devleti, merkantilist anlayışa sahip olmayan kendisine has iktisadi anlayışa sahiptir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi anlayışı iaşecilik, fiskalizm ve gelenekçilik üzerine kurulmuşken; Avrupa'da merkantilizm ile beraber kıymetli madenleri artırmaya yönelik politikalar izlenerek, güçlü devlet ile birlikte dış ticaret fazlası vermek hedeflenmiştir. Osmanlı'nın iktisadi anlayışı ile uyuşmayan merkantilist politikaların, kapitalizmin temellerini de inşa ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Merkantilist politikalar izleyerek ticaretini geliştirmiş ve zenginleşmiş olan Avrupalı devletler, talep artışı ile beraber Osmanlı Devleti'nin ucuz olan mallarına yönelmiştir. Ucuz pazar arayışında olan Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nden hammadde ithaline başlamıştır. Hammadde ihraç eden Osmanlı Devleti, mamul malların ithalini Avrupa'dan yapmıştır. Bu ticari ilişki sonucunda, Osmanlı Devleti hammadde eksikliği hissetmiş ve ekonomide aksaklıklar oluşmuştur. Merkantilizmden uzak kendine has bir iktisadi politikalar izleyen Osmanlı Devleti için ekonomide dengelerin sağlanması zorlaşmış olup bu da gelenekçilik ilkesini zorlamaya başlamıştır.

Merkantilizmin servet birikiminden kastı, Osmanlı Devleti'nin fiskalizminden farklı olmuştur. Fiskalizm ilkesinin amacı, hazinenin mümkün olduğunca üst seviyeye çıkmasını sağlamaktır. Merkantilizm ise servet birikimi ile yerli sanayiye geliştirmek ve ihracatı teşvik etmek istemiştir. Avrupalı ülkeler, ülkelerinin ekonomilerini şirket gibi

düşünmeye başlamıştır. Fakat, kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ne olumsuz etkilerinden dolayı dış ticaret Osmanlı Devleti'nin aleyhinde işlemiştir. Dış ticaretteki olumsuz etkilerden dolayı Osmanlı Devleti'ndeki kıymetli madenler, merkantilist ülkelere doğru kaymıştır.

Merkantilizm ile Osmanlı Devleti'nin iaşecilik iktisadi anlayışıyla da zıt düşmüştür. Merkantilizm, ihracatı teşvik edip kıymetli madenlere sahip olmayı arzu ederken; iaşecilik, prensipleri gereği üretimin halkın temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olmasını istemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ilerleyen kısımlarda bahsedilecek olan esnaf teşkilatlarının yapısı da üretimin kapitalist bir mantıkla yapılmasına engel olmuştur. Sadece ihtiyaç ölçüsünde üretimin yapılmasını isteyen bu teşkilatlar, ihracatı ikinci plana atmıştır. İhracatın ikinci planda oluşu hem toplumda girişimcilik duygusunun oluşmasına engel olmuş hem de hazinede ihracat kaynaklı artış sağlanamamıştır.

Avrupa'nın iktisadi politikaları üreticinin ve tüccarların isteği ile değişip gelişirken Osmanlı Devleti'nin iktisadi anlayışında bürokratların etkisi olmuştur. Bürokratların ekonomide etkili olması ve önemsenmesi; üreticilerin ve tüccarların isteklerinin geri planda kalmasına neden olmuştur (Pamuk, 2018:30).

Avrupa'da merkantilist politikalar izlenirken Osmanlı Devleti'nin yöneticileri merkantilist politikalardan bihaber olmamışlardır. Fakat Osmanlı Devleti için yüzyıllardır devam eden iaşecilik, fiskalizm ve gelenekçilik ilkelerinden bir anda vazgeçmek mümkün olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu ve yıllar itibariyle küçük değişiklikler gösteren geleneksel düzeni başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Fakat değişen dünya ticaret şartları karşısında özellikle 19. yüzyılda Doğu Akdeniz üzerinden yapılan ticaret Osmanlı Devleti'nin geleneksel düzende ilerletmiş olduğu ticari anlayışın çözülmesinin nedeni olmuştur (Pamuk, 2018:30). Özetle Osmanlı Devleti, altın ve gümüş stokunu arttırmaya yönelik olan merkantilist politikalar izlememiş olması ve tam ters politikalar izlemesi sermaye birikimini engellemiştir.

1.5. OSMANLI DEVLETİ'NDE ESNAF VE DEVLET

Esnaf, insanların yerleşik hayatlarını idame ettirdikleri yerlerde herhangi bir iş için hizmet sunumu yapan kişilere denir. Osmanlı Devleti zamanında esnafların örgütlenmesi çok önem verilen hususların başında gelir. Şehirlerde, ilçelerde, kasabalarda mesleğin yapısına veya nüfusa göre, esnaf teşkilatlarının yapılarında benzerlikler ve farklılıkların

olduğu örgütlenmeler mevcut olmuştur. Ahi Evran liderliğinde Ahilik, Osmanlı'daki esnaf örgütlenmesinin temelini oluşturur.

Esnaf toplulukları, sadece esnafların bir araya gelmesi ile hemen kurulabilecek bir yapı değildir. Esnaf teşkilatları, hangi hukuk kurallarına tabi olacağını teşkilat çatısı içerisinde kararlaştırıp kadıya sunmuşlardır. Kadı sunulan bu teklifin, şimdilerin tabiri ile içtüzüğün, incelemesini yapmaya yetkili kişidir. Bu kuralların incelemesinde kadı kuralların; şeriata, genel ahlaka, örfelere ve adetlere vs. aykırı olmadığını tespit ettikten sonra esnaf teşkilatının kurulmasını uygun bularak divana arz eder ve daha sonrasında divan, eğer kadının kararını uygun bulursa mesleki teşkilat kurulmuş olurdu (Genç, 2019:292).

Esnaf teşkilatları, meslek ile alakalı ihtilafları, anlaşmazlıkları, uyumsuzlukları en aza indiren bir sistemdir. İhtilaflara örnek olarak malların fiyatlandırılması verilebilir. Bu dönemde tüketiciyi korumak amacıyla, zorunlu tüketim mallarının devletçe fiyatının belirlenmesine “narh” denilmektedir. Narha aykırı davranışlarda bulunan esnaflara öncelikle uyarıda bulunulmuş eğer devamlı olarak narha uymaz ise tüccarın dinine göre yargılama yapılmıştır. Yargılamanın sonucunda, tabi olduğu dine göre cezalar verilmiştir. Narha uygun davranış sergilemeyen ya da kuralları uygulamayan müslümanlara hapis cezası verilirken; gayrimüslimlere ise küreğe konulma cezası verilmiştir (Genç, 2019:292-293).

Bir bölgede aynı mesleği icra eden kişilerin ilişkilerini ve ticaret kurallarını düzenleme ve ihtilafları giderme görevi kadıya ait olmuştur. Esnaf örgütlenmelerinin en önemli faydası belki de mesleğin düzenini sağlamak ve çıkabilecek anlaşmazlıklarda çözüm yolunu bulmaktır. Bu dönemde, esnaf teşkilatlarındaki anlaşmazlığın çözüm noktası kadılar olmuştur (Genç, 2019:294).

Esnaf teşkilatlanması sosyal dayanışma ile insanların birlik ve beraberlik içerisinde yaşamalarını, tarafların bilgi eksikliğinden faydalanıp birbirlerini yanıltmamalarını ve dürüstlüğü öğretmeyi amaç edinen bir teşkilattır.

1.5.1. Ahilik Teşkilatı ve Lonca Teşkilatının Oluşumu

Belli ahlak ve davranış kurallarını içinde barındıran Ahilik adabı, Türk insanının sahip olması gereken özelliklerinin bir bütünü şeklinde tanımlanabilir. Ahilik adabı; yardımlaşmayı, dayanışmayı, misafirperverliği, yiğitliği ve eline, diline, beline, hâkim olmayı içermiş olan bir ahlak anlayışıdır (İnalçık, 2021b:40).

Ahilik Teşkilatı, esnaflar tarafından kurulan ekonomik hayatı etkileyen bir sivil topluluk olarak da tanımlanabilir. Günümüzdeki meslek odaları ve sendikalar karşılaştırıldığında, Ahilik Teşkilatı'nın hemen hemen aynı görevleri yaptığı anlaşılabilir. Bu açıdan Ahilik, modern organizasyonlarla birebir aynı olmasa da yapıları birbirine çok benzeyen örgütsel yapıdır.

Ahilik, toplumsal ve kültürel yaşama yön vermiş bir kurumdur. Kökeni fütüvvet anlayışına dayalı olan Ahilik'in kaynağı ise örf ve adetlerimiz ile birlikte kuran ve hadislerdir. Osmanlı Devleti'nde önemli bir yeri olan Ahilik, meslek gruplarını örgütleyip bir çatı altında toplayıp hem maddi hem de manevi eğitimi asıl amaç olarak görmüştür. Ahilik sözcülüğünün kökeni incelendiğinde, Arapçadaki "kardeş" manasına gelen ahi sözcüğünden türetildiği görülmektedir. Meslek gruplarını birleştirip bütünleştiren Ahilik müessesesi, İslam'da önemli bir yere sahip kardeşliğe de verilen değeri insanlara benimsetmek istemiştir. Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere; Ahilik esnaflara sadece meslekî öğütlerde bulunmamış, tüccarların dürüst olması gerektiğini, yapılan işlerde karşısındaki bireyi bir müşteri olarak değil, bir kardeşi olarak göreyerek ticaret yapmasını insanlara öğretmiştir (Şahin, 2012:105-106).

Ahilik'in kurucusu İranlı derici (debbağ) Şeyh Nasirüddin Mahmud'tur. Şeyh Nasirüddin Mahmud, aynı zamanda kurmuş olduğu Ahi Teşkilatı'nın başkanı konumundadır (İnalçık, 2021b:35-36-37). Kurulduğu ilk zamanlarda, sadece birkaç grup mesleği aynı çatı altında toplayan bu müessese ilerleyen dönemlerde, bireylerin meslek sahibi olmalarını sağlamış ve iktisadi şartlarının iyileşmesinde önemli rol oynayarak Anadolu'nun dört bir yanında yapılanmalarda bulunmuştur.

Esnaf teşkilatlanmasında bir mesleğe başlayan kişi çıraklık eğitimini tamamladıktan sonra usta olması mümkündür. Her esnaf örgütlenmesinin içerisinde görev dağılımı yapılmıştır. Meslek gruplarının içerisinde Ahi Baba, İhtiyar Heyeti, Kethüda ve Yiğitbaşları gibi görevler bulunmaktadır (Cem, 2020:60).

13. yüzyılda yazılan fütüvvetnamede Ahilik prensiplerinden bir tanesi de bir Ahi'nin ancak on sekiz dirheme eşit sermayesi bulunabileceği belirtilir (Şahin, 2012:106). Küçük kâr elde edilmesinin tüketiciye yansması olumlu olsa da bu durum üreticinin sermaye birikimine engel olmuş ve bu ufak sayılabilecek kârdan dolayı üreticilerde daha fazla ürün üretip daha fazla kazanma arzusunun azaldığı görülmüştür. Ahilik Teşkilatı, Anadolu toprakları ile her ne kadar özdeşleşmiş, dayanışma ve kardeşlik örneği olsa da

sermaye birikimine uygun bir iktisadi altyapısının olmaması nedeniyle girişimciliğin önünde bir engel olarak görülebilir. Ahilik Teşkilatı'nın, küçük karlarla esnafın geçimlerini sağlayabilecekleri ticareti öngören bir teşkilat olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti, esnafının sermaye birikimini yapamamasının daha doğrusu yapmasına izin vermemesinin en büyük zararını sanayileşme adımlarını, müslüman Türkler eliyle yapılamamasında çekmiştir. 19. yüzyılda Avrupai tarzda üretim yapmak isteyen Osmanlı Devleti, girişimcilik faaliyetlerinde bulunacak olanların yabancılardan değil de kendi sınırları içerisinde yaşayan insanların yapmasını istemiş fakat geçmişten beri sermaye birikimi yapmayan halk, sanayileşme konusunda girişimci rolünü yeterince üstlenememiştir.

Osmanlı Devleti'nde gedik usulü gereği esnaf sayısı ve işyerlerinde çalışacak personel sayısı sınırlı tutulmuştur. Örneğin yetmiş bir ustanın esnaf olmak için sadece kendi isteği ile dükkân açması mümkün değildir. Yeni bir iş yerinin açılma şartı aynı işi yapan başka bir esnafın herhangi bir nedenle o işi bırakmasına bağlıdır (Karal, 1976:276). Yetmiş olan personel en verimli yaşlar olan gençlik yıllarını başka bir ustanın hizmetinde çalışarak zamanını geçirmiştir. Ustalar gençliğin verdiği çalışma isteğini de ilerleyen yaşlarda kaybetmiştir. Ayrıca, üretilecek olan ürünlerin sayısı esnaf örgütlenmesi tarafından belirlenmiş olduğu için ustaların üretim istekleri de hep belirli bir seviyede kalmıştır. Böylece üretim yapabilecek olan ustaların ve kalfaların üretim isteği azalmıştır.

Esnaf teşkilatları arasında rekabetin yasaklanmış ve malların üretimini ihtiyaç ölçüsünde üretilmesine izin verilmiştir (Cem, 2020:60). Ahilik Teşkilatı da her ne kadar düzeni sağlayan bir sistem olsa da üretim ve fazla üretim ile beraber muhtemel oluşacak ihracatın önünde de engel olan bir uygulamayı benimsemiştir. Ahilik Teşkilatı, kapitalizm gibi açgözlü bir sistem olmamıştır. İnsanlara ticari bilgiler ile birlikte ahlaki bilgileri de öğreten Ahilik Teşkilatı, sürdürülebilir insani bir ekonomiden bahsederek kapitalizmden ayrılmaktadır.

1.5.2. Ahilik Teşkilatından Lonca Teşkilatına Geçiş

Tüm Osmanlı'yı kapsayan esnaf teşkilatlarının sadece ekonomik değil dini yapılanması da mevcuttur. Esnaf teşkilatları Selçuklu döneminden ve Osmanlı'nın 14-15-16. yüzyıllarını kapsayan dönemde Ahi adıyla, 17. yüzyıldan itibaren lonca adıyla denetim ve disiplin esnaf teşkilatlanmalarında hâkim olduğu gözlenmiştir (Cem, 2020:60).

19. yüzyıla kadar loncalara bağlı olan üreticilerde kapitalist anlayıştan uzak bir görüntü oluşmuştur. Üretim yapılırken ancak Osmanlı'nın nüfusunun ihtiyaçlarını görebilecek şekilde bir üretim gerçekleşmiştir (Pamuk, 2017:17).

Ahilik Teşkilatı, zamanın gereklerine göre değişim ve gelişim göstererek lonca teşkilatlarına dönüşmüştür. Zamanın gereklerinden kasıt; Osmanlı Devleti'nin sınırlarının değişmesi, yabancı uyruklu tüccarların Osmanlı sınırları içerisinde ticaret yapması gibi olgulardır. Bu durum, Ahilik Teşkilatı'nı zayıflatmış ve lonca teşkilatlarını öne çıkarmıştır. Çünkü Ahilik Teşkilatı sadece Müslümanlar arasındaki dayanışmayı ve ilişkiyi sağlarken; lonca teşkilatında tacirler arasında Müslüman olma şartı yoktur. Özellikle, İstanbul fethedildikten sonra lonca teşkilatının örgütlenme hızı artmıştır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve devlet sınırları içerisindeki ulusların farklılığının artması da lonca teşkilatının önemini ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nde hem Ahilik Teşkilatı hem de bu teşkilatın devamı niteliğinde olan lonca teşkilatında üretimin devamlılığı sağlanmak ile birlikte ekonomi de kolaylıkla denetlenebilmiştir. Lonca sistemi içerisinde esnafların rekabeti yasaklanmış; dayanışma ön plana çıkarılmıştır. Bir malın üretimi, o mala olan ihtiyaç ölçüsünde yapılmıştır. Ürünlerin karborsaya düşmesi engellenmiş ve spekülatif hareketlere izin verilmemiştir (Cem, 2020:60-61).

Osmanlı Devleti içerisinde yer alan lonca sistemi sadece ekonomik ve ticari işlerle alakalı olmayıp esnaflara, yalan söylememek ve müşterileri kandırmamak, dürüst olmak, dünya sevgisinin kalplerde fazla olmaması ve kanaatkâr olmak gibi ahlaki doğruları da öğretmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olan lonca sistemi, üretimi yapılan ürünlerin kalite kontrolünü ve fiyatlandırılmasıyla da ilgilenmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarihinin büyük bir bölümünde sanayiye yönelik olan üretim, loncalar tarafından yürütülmüştür. Fiyatların tespiti Osmanlı Devleti ve loncaların müşterek kararları ile ortaya çıkmıştır. Böylece üretilen bir malın arz ve talep miktarları arasındaki denge sağlanmış herhangi bir arz fazlalığı ya da talep fazlalığı oluşmayacak şekilde, ihtiyaçlar ölçüsünde üretim yapılmıştır. Uzun yüzyıllar boyu sorunsuz ve problemsiz işleyen lonca teşkilatları bazı sosyal ve idari problemler sonucunda sanayileşmenin getirmiş olduğu yeni dünya düzenine uyum sağlayamamıştır (Önsoy, 1988: 3-4).

Osmanlı Devleti kurulduğundan beri neredeyse tüm alanlarda olduğu gibi ekonomik anlamda da sıkı bir devlet müdahalesi ile var olmuştur. Fakat Tanzimat'ın

ilanından sonra, liberalleşmeye yönelik devşirilen ve değişen ekonomik anlayış esnafın işlerini iyice zorlaştırmıştır. 1838 yılında Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonrasında, ithal malların yurtiçine girmesi ile birlikte esnaflar ithal mallara karşı rekabet gücünü kaybetmiştir. Zamanla zayıflayan esnaflar ve esnaf teşkilatları, Islah-ı Sanayi Komisyonu hareketi ile kooperatifleşip güçlü olmaya çalışmışlardır. Fakat yapılan çalışmalara rağmen esnaf örgütleri yok olmaya mahkûm olmuşlardır (Genç, 2019:300).

1.6. TOPRAK VE TIMAR SİSTEMİ

Toprak, insanların yiyeceklerini, giyeceklerini ve barınaklarını hatta daha geniş anlamda hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli olan tüm ihtiyaçlarını karşılayabileceği en önemli unsur olmuştur. İnsanlar için birçok yönden önem arz eden topraklar uğruna tarih boyunca birçok bağımsızlık mücadeleleri verilmiş, savaşlar yapılmıştır.

Mahsullerden alınan vergiye öşür denilmektedir. Öşür reaya denilen köylüden toplanan vergidir (Akdağ, 1995: 407). Öşür hakkında Kuran-ı Kerim'in emri şu şekildedir: "...Sizler için topraktan çıkardıklarımızdan ihtiyaç sahiplerine verin..." (Bakara 2/267)

Osmanlı Devleti topraklarının büyük bir kısmı miri arazi olarak adlandırılır (Cem, 2020:37). Sınırları geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Osmanlı Devleti'nde toprakların mülkiyeti devlete ait olup topraklar üzerindeki tasarruf yetkisinin halka verildiği bir sistem hâkim olmuştur ve bu toprakları miri arazi olarak adlandırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde toprağın sahibinin devlet olduğu, kullanıcılarının köylüleri olduğu miri araziler sayesinde tarımsal üretimin devamlılığını sağlayan, topraksız olan köylünün de çiftçilik yaptığı, ekonomik ve askerî açıdan devletin destekçisi olduğu bir toprak sistemi vardır. Halka verilen bu kullanma izni ile halk genellikle topraklar üzerinde tarımsal faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu sayede, üzerinde tarımsal faaliyet yapılmayan ve âtil durumda olan araziler bulundurulmamış ve hem halkın geçimine yardımcı olunmuş hem de devlete önemli bir gelir sağlanmıştır. Sistemin önemli bir bileşeni olan tımar ise önemli işlevler üstlenmiştir.

Tımar sistemi ise asker ve memurların geçimlerini ya da hizmetlerinin karşılığını almak amacıyla belli bir bölgede verilen askeri dirliklere verilen bir isimdir (Barkan, 1980: 805). Bakım ve ilgi gibi manalara gelen tımar kelimesinden yola çıkılarak oluşturulan tımar sistemi geliştirilmiştir (İnalçık, 2018: 133). Tımar sahipleri, toprakların mülkiyeti değil intifa yani kullanım hakkı verilmiştir (İnalçık, 2020:135). Bu bağlamda, Tımar

sistemi Osmanlı Devleti için tarımda önemli bir yapılanma olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren uzun yıllar en önemli ekonomik sektörü olan tarım sektörünün üretimine devam etmesi ve devletin ayakta kalması, yüzyıllarca başarılı bir şekilde uygulanan tımar sisteminin sayesinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin tarım ülkesi olması, ulaşımın zor olması, vergilerin aynı olarak yani mahsul olarak toplanması, toplanan ürünleri paraya dönüştürülmesinin zor oluşu tımar sistemini önemli kılmakla beraber başarıyla uygulanması ile devletin iş yükünü hafifletip devlet işlerini de hızlandırmıştır.

Selçuklularda uygulanan İktâ Sistemi'nin devamı olarak da düşünülebilen tımar sistemi miri arazilere uygulanmıştır (İnalçık, 2018:133-134). Tımar sistemi, devletin mülkiyetindeki toprakların, devlet memuru ve gelirlerini tımarlarının gelirlerinden temin eden sipahilerin hakimiyetinde köylülerce işletilmesidir (Tabakoğlu, 2018:314). Miri araziler, dirlik olarak üst düzey yöneticilere ve sipahilere verilmiştir. Toprağı işleyen ise reaya olarak adlandırılan köylülerdir. Tımar sahipleri, kendilerine kullanımı için verilen topraklar üzerinde hüküm sürdüğü için öşür vergisinin toplanması ve merkezi bütçeye aktarılması konusunda da devlete yardımcı olmuştur. Bu bakımdan tımar sistemi devletin vergi toplama işlemini, devlet çalışanı olmayan kişilere yaptırılmasının bir aracı olmuştur.

Sipahi birlikleri, Osmanlı Devleti'nin ordusu içinde önemli bir güç olmuştur. Tımar sahipleri olan kişilerin gelirlerinin bir kısmı ile ihtiyaçlarını gideren askerler, devletin her zaman hazır bir askeri gücü olarak beklemişlerdir. Tımar sistemi hem verginin toplanması hem de askerlerin yetişmesinde önemli bir müessese oluşu ile Osmanlı Devleti açısından sistemin oldukça önemli bir parçasını oluşturmuştur.

Tımar sisteminde topraklar miri arazi olduğu için yani devletin mülkü olmasından dolayı mirasa tabi olması, vakfedilmesi veya bağışlanması söz konusu olmamıştır. Bu toprakların intifa hakkını elde tutanlardan bu toprakların, bir nedene bağlı olmadan alınması mümkün değildir. Ancak sipahiler savaşa katılmaktan kaçınır ve katılmaz ise devlet içerisinde bulunmuş olduğu seneye ait olan mahsullerin gelirini alma hakkına sahiptir. Tüm bunların yanında, sipahilerin merkezi otoriteyi tehlikeye sokacak davranışlardan uzak durması ve toprakların sahibi gibi davranmamaları için Osmanlı Devleti gerekli olan tedbirleri almıştır (Tabakoğlu, 2008:317).

Osmanlı'da toprak düzeni yapısını korumuş olduğu müddetçe ordusunun da güçlü olduğu görülür (Cem, 2020:45). Osmanlı Devleti, tımar sistemi sayesinde askerlerin eğitimini sağlamış ve bunu da devletin hazinesinden herhangi bir masraf olmadan

gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu sistem sayesinde yetişmiş olan askerler, Osmanlı Devleti'nin her zaman hazır olan bir ordusu olmuştur. Sipahilerin doğan çocukları da çevre koşullarından etkilenip, büyüklerini kendilerine örnek alarak bu mesleğe yatkın bireyler olarak yetişmiştir. Böylece Osmanlı Devleti hem içinde bulunmuş olduğu zamanın askeri gücünü masrafsız bir biçimde sağlamış hem de sipahilerin askerliğe yatkın olan çocukları ile geleceğin askeri gücünü inşa etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde uzun bir süre uygulanan tımar sistemi 1600'lü yıllarda yok olma sürecine girmiştir (Cem, 2020:148). Başarı ile uygulanan tımar sistemi zaman içerisinde asıl amacından uzaklaşarak önemini kaybetmeye başlamıştır. Tımar sisteminin bozulmasının en büyük nedeninden birisi, savaşlarda ön sıralarda olması gereken sipahilerin savaşlardan kaçınması olurken diğer neden ise, miri arazilerin yani devletin olan arazilerde sadece kullanım hakkı kendilerinde bulunan makam sahiplerinin sanki toprakların sahibi gibi davranmış olmasıdır. Tımar sisteminin bozulmuş olması sadece tarımsal üretimi etkilemek ile kalmayıp ekonomik etkilerinin yanında devletin içerisinde güvensizlik ortamını da oluşturmuştur.

Tımar sisteminin bozulmasından sonra Osmanlı Devleti, ekonomik anlamda olumsuz etkilenmiş ve kamu gelirlerinin önemli bir kısmından mahrum kalmıştır. Tımar sisteminin bozulmuş olması ile halk vergi vermekten imtina etmiş ve neticesinde önemli bir gelirini kaybeden Osmanlı Devleti, vergilerin hazineye aktarımı için çalışmalar başlatma ihtiyacı hissetmiştir. Bu ihtiyaç sonucunda Osmanlı Devleti, tarım üzerinden alınacak olan verginin peşin ödeme şartı ile ihale edilmesine yani iltizam sisteminin uygulamasına karar vermiş ve vergi toplama görevini mültezim denen kişilere devretmekle çare bulmuştur. İltizam yöntemiyle, devlete ait olan vergi gelirlerini toplama işini mültezimlere vererek nakit ihtiyacını karşılamak istemiştir. Mültezimler Osmanlı Devleti'ne toplayacakları vergi gelirlerini peşin olarak ödediklerinden dolayı çok daha fazlasını elde edebilmek için yüksek vergi toplamak istemişlerdir. Fakat bu yüzyılda Osmanlı Devleti, iltizam sisteminin işlerliğindeki sorunlar ve mültezimlerin uygulamalarından dolayı, köylünün tarımda üretim isteğini elinden alırken; Avrupalı devletler sanayileşme ile teknolojiyi entegre ederek tarımda ilerlemeler kaydetmiş, yeni üretim teçhizatları kullanarak daha fazla ürün elde etmiş ve ürünlerdeki verimliliği artırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde tarımın özelliklerinden birisi de üretici için geçimliğine yetecek kadar üretimin benimsenmesidir. Hane halkının ihtiyaçları ölçüsünde tarım yapılması ve ürünlerin bölgeler arası ticaretin çok da mümkün olmaması sebebiyle üretim sınırlı kalmış olması geçimlik üretim tarzının benimsenmesinin nedenleridir (Güran, 2019:63). Tımar sisteminin üretim çerçevesi, kapitalist üretim anlayışından farklı olduğu görülmektedir. Esnaf teşkilatlarının üretimi engelleyici politikaları olduğu gibi tımar sistemi çerçevesinde miri arazilerin kullanımı da sanayileşmenin ön koşulu olan sermaye birikiminin önündeki en büyük engellerden biridir.

BÖLÜM II

2. SANAYİ DEVRİMİ'NİN DOĞUŞU

2.1. SANAYİLEŞME

Endüstrileşme olarak da adlandırılan sanayileşme, ekonomilerin tarım ve zanaata dayalı olmaktan çıkarıp makineleşme sürecine geçişe denir. Endüstrileşme ile birlikte ülkelerde birçok değişiklikler olmuştur. Endüstrileşme bir manada da iş bölümünün artışı ifade etmektedir. Bir ülkenin endüstrileşmesi bazı kriterlere bağlıdır. Nüfusun şehirde yaşamaları, bilimin ve teknolojinin gelişmesi gibi şartlar bir ülkenin endüstrileşmesinin şartlarından olmuştur. Bir hammaddenin aslını değiştirmek olarak da adlandırılması mümkün olan sanayileşme, hammaddelerin hem şekli hem de özelliğini değiştirmek olarak nitelendirilir. Ülkelerin gelişmiş olup olmaması o ülkenin sanayileşmesi ile doğru orantılıdır. Sanayi Devrimi, 18. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelse de kökeni geçmiş yüzyıllara dayanmaktadır. Sanayileşmenin bir süreç olarak ortaya çıktığı kabul edilirse, 15. yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerin yapılması ve ticaretin dünya üzerinde genişlemesi gibi faktörler Sanayi Devrimi'nin başlangıcını hazırlayan etkenler olmuştur (Genç, 2010:20-21). Adam Smith, Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme (Ulusların Zenginliği) isimli eserini 1776 yılında yayınlamıştır. İlk defa A. Smith'in vurguladığı iş bölümü ve uzmanlaşma, yeni makinelerin kullanımına ve makineleri kullananların uzmanlaşma becerileri edinmelerine yol açmıştır. İktisatçılar "Sanayi Devrimi" olarak nitelendirilen dönemin başlangıcını, 18. yüzyılda Adam Smith'in görüşlerinin yol gösterici olup başlattığı kanısındadırlar.

İngiltere öncülüğünde gerçekleşmiş olan Sanayi Devrimi 18. yüzyılda başlamış olduğu bilinmektedir. Bu sanayileşme süreci, Avrupa'da etkili olurken Osmanlı Devleti'nin modern anlamda sanayileşme ile tanışması 19. yüzyıl itibari ile olmuş ve bu yüzyılda sanayileşmenin etkisi görülmeye başlanmıştır (Sarç, 1999:432-439).

İngiltere'de başlayan sanayileşme akımı, ardından Batı Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Sanayi Devrimi sayesinde ülkeler üretim miktarlarını arttırırken, üretim maliyetlerini ise düşürmeyi başarmışlardır. Üretim artışı ile dünya pazarına hâkim olmaya başlayan Avrupalı devletler, üretimlerinin devamı için ise hammadde arayışına girmişlerdir. Batı Avrupa ile büyük ticari anlaşmalara imza atan ülkeler ticaret hacimlerini genişletmişlerdir (Pamuk, 2017:4).

Sanayileşme, emeğin ve sermayenin birlikte kullanılması ile hammaddelerin işlenerek mamul haline dönüştürülmesidir. Sanayileşme, ülkelerin ekonomik, sosyal değişimlerine ve gelişmelerine katkıda bulunmuştur. Günümüzde de sanayileşmiş ülkeler, ekonomik ve sosyal gelişim ile beraber kendilerine gelişmiş ülkeler kategorisinde yer bulurlar. İktisadi olarak kalkınmanın yolunu sanayileşmede bulan ülkeler, politikalarını sanayilerinin gelişimine yönelik yapmışlardır.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini gösteren sanayileşme, gelişmiş ülkelerde yoğun bir şekilde görülmekteyken; az gelişmiş ya da gelişmemiş ülkelerde geri plandadır. Gelişmişlik düzeyi ile toplumsal hayatın refah seviyesi arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur. Bu yüzden sanayileşme sadece ekonomik değil sosyal refah için de önemli bir kavramdır. (Önsoy, 1988:1). Bu yüzden ülke ekonomilerin gelişimi için sanayileşme, ülkelerin en öncelikli hedefidir. Sanayileşme ile beraber ülkeler hızlı bir değişim sürecinin içinde kendilerini bulmuşlardır. Artan hammadde ihtiyacından dolayı özellikle savunmasız olan ülkelerin doğal kaynaklarına ilgi artmıştır. Girişimcilerin kar etme arzularından dolayı artan sanayi faaliyetleri ve ticaret sayesinde dünya üzerinde küreselleşme süreci de başlamıştır.

19. yüzyılda Avrupalı sermayedarlar ticaret yapabilecekleri ülkelere demiryolları ve limanlar inşa etmişlerdir. Böylece sermayedarlar ticaretlerini genişletmeyi hedeflemişlerdir. Avrupalı sermayedarlar sayesinde ülkeler, dünya ticaretinde sahne almaya başlamışlardır. Böylece Avrupalı devletler çevre ülkelerin kırsal kesimlerinde bile yaşayan üreticiler ile ticari ilişki içerisinde olmuşlardır. Ticaret hacmini genişleten ülkeler, ticarete uzmanlaşma sonucunda dünya ekonomisinde kendilerine yer bulmuşlardır (Pamuk, 2020b:85-86).

Sanayileşme konusunda Avrupa'dan geri kaldığını fark eden Osmanlı Devleti sanayileşme için birçok çalışma yapmıştır. Sanayileşmenin gelişimi için sanayi odaları kurulmuş, Teşvik-i Sanayi Yasası çıkarılmış, Islah-i Sanayi Komisyonu kurulmuş, sübvansiyonlar verilmiş, vergi indirimleri ve muafiyetleri yapılmıştır. Fakat girişimcileri hareketlendirmek için yapılan bu faaliyetlerden istenilen verim alınamamıştır. Sanayileşmede gecikmiş olan Osmanlı Devleti, özel girişimden beklediği ilgiyi göremeyince devlet fabrikaları kurarak en azından halkın ve askeriyenin temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek üretim tesisleri kurmayı düşünmüştür.

Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerde olduğu gibi sanayileşmeyi başaramamıştır. Sanayileşmede gecikmiş olmanın vermiş olduğu dezavantaj ile Osmanlı Devleti topraklarında, ticari anlaşmalar ve kapitülasyonlar ile yabancı tüccarların istedikleri gibi faaliyet yapmasına izin vermiş ve dış kaynaklara bağımlı bir devlet olmuştur.

2.2. SANAYİ DEVRİMİ'NİN DÜNYA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1750-1830 yılları arasında başta İngiltere olmak üzere Avrupa bölgesindeki ülkelerde sanayileşme ile beraber kentlerin yapısında değişiklik olduğu görülür. Sanayi Devri öncesinde nüfusun büyük çoğunluğu köylerde yaşarken sanayileşme ile beraber köylerden kent merkezlerine göç akımları başlamıştır (Okutan, 1995:19-20).

Sanayi Devrimi ile birlikte halkın refah seviyesinde iyileşmeler görülmüştür. Örneğin İngiltere’de Sanayi Devri başlamadan önce kişi başına düşen milli gelir 1000 doların altındadır. Sanayi Devri’nin etkisini göstermesi ile birlikte kişi başına düşen milli gelir 1830’lu yıllarda 2000 dolara, 1900 yılında ise yaklaşık 5000 dolara yükselmiştir (Skousen, 2001:15). İngiltere’nin başı çektiği sanayileşme adımlarında değişim sadece ekonomi ile sınırlı kalmamıştır. Büyümenin, kalkınmanın, refah seviyesinin artmasının yanında toplumsal değişimler ve dönüşümler de gözlemlenmiştir.

Sanayi İnkılabı’nın sonuçları şu şekilde sıralanabilir (Güran, 2004:135):

- Emeğe yönelik ihtiyaç ile nüfus artışı,
- Kırlardan kentlere göç kaynaklı oluşan şehirleşme,
- Üretim çeşitliliğinde artış olması,
- İnsanların hayat standartlarında artış yaşanması,
- Tarımdan sanayi ve hizmet sektörlerine yönelişin olması,
- Sanayici kesimin zenginleşip, esnafların gelirinde azalış olması,
- Farklılaşan üretim nedeni ile yeni meslek sınıflarının oluşması şeklinde sıralanabilir.

Şehirlerin çevresine inşa edilen fabrikalardaki üretim kitlesel bir boyut edindirmiştir (Deane, 1994:108). Şehirleşme ile beraber gelen yaşam koşullarının kötüleşmesi, fabrikaların uzun süreli ve düşük maaş ile işçi çalıştırması sonucu gelen

sağlık sorunları, işçi-işveren arasında oluşan statü farklılıkları sanayi toplumunun sorunları olarak değerlendirilebilir.

Sanayi Devrimi, halkın refahına olan katkılarını doğrudan artırdığı gibi dolaylı olarak da artırmıştır. Buna örnek olarak insanların yaşam süresini verebiliriz. Kırsal kesimlerde zor hayat şartlarında yaşayan insanlar, sanayileşme ile beraber şehir hayatına yönelmiş ve şehirlerde sağlık hizmetlerine daha rahat ulaşarak yaşam sürelerini uzatmışlardır. Dolaylı katkıya farklı bir örnek de eğitim konusunda verilebilir. Köy hayatlarında tarım işçiliği ile uğraşan eğitim çağındaki çocuklar, şehir hayatlarında eğitim hizmetlerine daha kolay ulaşmıştır.

2.3. SANAYİ DEVRİMİ'NE İNGİLTERE'NİN ÖNCÜLÜK ETMESİNİN NEDENLERİ

Sanayileşme de toplumların gelişimleri için ön koşullar olarak kabul edilen üç temel durum söz konusudur. Bunlar; zenginlik birikimi, özgür emeğin meydana gelmesi ve zenginliğin sermayeye dönüşmesidir (Okan, 2001:20). İngiltere sanayileşmede ön koşul olarak kabul edilen üç temel duruma da haiz bir ülkedir.

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de bir projenin hayata geçirilmesi için olması gereken ilk şart girişimcinin olmasıdır. Girişimcilerin o dönemde yoğun bulunduğu İngiltere, sermaye bakımından da dünyanın önde gelen ülkelerinden biridir. Sanayi Devri ile Avrupa'da birçok girişimci mevcuttur.

Sanayileşmenin etkileri ilk olarak 18. yüzyılda İngiltere'de görülmüştür. Bunun birçok nedeni vardır. Bunlara örnek vermek gerekirse; Avrupa'nın genelinde Aristokrasi ile burjuva arasında karşıtlık olmasına rağmen İngiltere'de tam zıt bir şekilde barış içerisinde yaşıyor olması, coğrafi keşiflere öncülük etmesi, ticarete kendisini geliştirip zengin bir hale gelmesi, esir ticareti ve mühendislik çalışmalarına büyük destek vermesi gibi etkenler Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başlamasını sağlayan nedenler arasında yer almaktadır (Demirgil, 1975:75-76).

İngiltere'de başlayan sanayileşme adımlarının temeli deniz aşırı sömürgeci gelmektedir (Hobsbawm, 1998:23). Buhar makinelerinin sanayi alanında kullanılmasını insanlık tarihi açısından ateşin bulunmasından sonra en önemli vakalardan biri olarak görmüştür (Barkan, 1980:108). İngiltere'nin sahip olduğu coğrafi konumu da sanayileşme de önemlidir. Bu bakımdan farklı ticaret yollarına hâkim olması, pusulanın kullanımının yaygınlaşması ve gelişen teknoloji ile beraber dayanıklı gemilerin üretilmesi neticesinde

başlayan coğrafi keşifler İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin başlamasında etkili olmuştur. Deniz ticaretinin ucuz olması, ticareti kolaylaştırdığı için tercih edilen bir yöntemdir. Yine bu dönemde, İngiltere’nin zengin kömür yataklarına sahip oluşu ilerleyen zamanlarda buhar gücünün kullanımında önemli bir avantaj olmuştur.

BÖLÜM III

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİLEŞMEYE BAKIŞI VE SANAYİLEŞME HAREKETLERİ

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME VE SANAYİLEŞMEYE BAKIŞ

Osmanlı Devleti, sanayileşme sürecini başarılı bir şekilde sürdüren ve büyüyen kalkanın Avrupa karşısında geri düştüğünü fark etmiştir. Avrupa'dan birçok anlamda geri kalan Osmanlı Devleti, buna karşılık olarak modern sanayi tesisleri inşa etme fikrini ortaya atmıştır. Bu bölümde, Osmanlı yönetiminin sanayiye bakış açısı incelenecektir. Bu inceleme Osmanlı Devleti'ni, sanayileşmenin popüler olduğu 19. yüzyıl öncesi ve sonrası dönemler olarak iki döneme ayırarak yapılacaktır. 19. yüzyılda Avrupa'nın imalat sektörü, sanayileşme ile beraber ilerlemiştir. Osmanlı Devleti ise, emek yoğun şekilde üretime devam etmesi nedeniyle, üretimde hem kalite hem de miktar olarak Avrupa'dan geri kalmıştır. Avrupa'nın üretim hacminin genişlemesi, hammadde ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaç neticesinde Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin zengin doğal kaynaklarını ele geçirip hammadde ihtiyaçlarını karşılamayı düşünmüşlerdir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önceki bölümlerde, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının tahlili yapılmıştır. Bu tahlilin ardından, Osmanlı'da üretiminin büyük bir kısmını oluşturan küçük ölçekli, el becerisi ve bilek gücüne dayalı üretim yapan esnafların ve esnaf teşkilatlanmasının yapısı incelenmiştir. Şimdi ise, tezimizin asıl konusu olan sanayi alanında neler yapıldığı incelenecektir. Bu incelemeyi yaparken Osmanlı Devleti'ni, yukarıda da belirtildiği gibi, iki farklı dönem halinde incelemeye başlanılacaktır.

3.1.1. 19. Yüzyıl Öncesi Osmanlı Devleti'nde Sanayiye Bakış

Sanayi Devrimi'nin etkisiyle değişim gösteren dünya, ekonomik olarak da değişim ve gelişim süreci yaşamıştır. Sanayileşme ile birlikte gelen üretim artışı ülkelerin hammaddeye ihtiyacını artırmıştır. Bu hammadde ihtiyacını karşılamak için ülkeler birçok çalışma yapmıştır. Hammadde için ülkeler adeta sömürü yarışına girmiş ve hammaddeye olan ihtiyaçtan kaynaklı küreselleşme süreci başlamıştır. Bu dönemlerde ise Osmanlı Devleti büyük toprak parçalarına ve zengin yeraltı yataklarına sahip olmasından dolayı Avrupalı ülkelerin hammaddeye olan talebi sebebiyle iştahını kabartmıştır. Bu dönemde Avrupa'dan geri kalan Osmanlı Devleti'nin hamleleri ise çok zayıf kalmıştır. Çıkan iç isyanlar ve yapmış olduğu savaşlar Osmanlı Devleti'nin hem ekonomisini zorlamış hem de dünyayı takip etme noktasında geri kalmasına sebep olmuştur.

18. yüzyıl ile birlikte Osmanlı'da sanayileşme girişimleri başlamıştır. Sanayileşme girişimlerinin başlamış olduğu dönemde özel girişim etkili olmuştur. Fakat 19. yüzyıl itibariyle Osmanlı'nın merkezi otoritenin gücünü tekrar toparlaması ve özel girişimin sermaye konusunda yetersiz oluşu kurulacak fabrikaların devlet eliyle kurulmasının nedeni olmuştur. Osmanlı Devleti kendi iç ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik üretim yapacak olan sanayilere öncelik verdiğinden sanayileşmenin belli sektörlerde ilerlemiş olduğu görülmektedir (Şener, 2007:57).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ilk yarısına kadar büyük bir değişiklik yapmadan sanayi politikalarına devam etmiştir. Bu dönem için Osmanlı Devleti'nin sanayi anlayışına "Klasik Dönem" sanayi anlayışı denir. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren sanayi anlayışındaki değişimler sayesinde iktisadi sistemin niteliği olan 'Klasik' tabirinden uzaklaşmış ve değişim sürecine girerek dünya ile entegre şekilde iktisadi politikalar izlenmiştir. Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin amacı, mal ve hizmet üretiminde yüksek kaliteyi ucuz sunma isteği şeklinde olmuştur. Böylece tüketici dengesinin hem arz yanı hem de talep yanı faydalarını artıracaktı. Bu anlamda, üreticilerin mal ve hizmetleri ucuz üretmesi, tüketicilerin ise kaliteli mal ve hizmet tüketmesi mümkün hale getirilmek istenmiştir. Eğer bu durum gerçekleşmezse müdahaleci devlet anlayışı gereği olarak Osmanlı Devleti müdahale ederek tekrar piyasayı eski haline getirmeyi amaçlamıştır. Ülke içinde mal ve hizmet üretiminin ucuz ve kaliteli olmasını amaçlayan klasik anlayışın sonucunda yurtiçinde üretilen malları bulmakta sıkıntı yaşayacağını düşünen Osmanlı Devleti, dış ticarete sadece ihracat tarafına müdahalede bulunmuş, ithalat konusunda önemsiz derecedeki istisnalar haricinde herhangi bir sınırlama getirmemiştir (Genç, 2019:39-44).

Osmanlı Devleti için merkezi otoritenin sarsılmaması en büyük istektir. Loncaların oluşturulma amacı da merkezi otoritenin varlığını tehlikeye atabilecek olan olası bir üretim ağının kontrolünün sağlanmasıdır. Merkezi otoriteyi tehlikeye düşürebilecek farklı bir durum ise tüccar ve zanaatkarların istikrarı bozacak düzeyde sermayeye sahip olmalarıdır. Loncalar bu tehlikeleri göz önünde bulundurup her meslek dalına belirli standartlar belirleyerek örgütlenmesine izin vermiştir. Loncalar fiyatları ve kar marjlarını belirlemeye de yetkili olmuştur (Kıray, 2008:22-26).

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemdeki prensipleri ve siyasi kaygıları neticesinde bireysel zenginleşmeyi kısıtlayıcı bir yapı söz konusu olmuştur. Loncaların yapısı da

klasik dönemdeki iktisadi prensiplerine hizmet etmiştir dolayısıyla halkın çok fazla zengin olup sermaye birikimini elde tutması istenilen bir durum olmamıştır (Eldem, 1970:111-112). Bu iâşe politikasının hedefi olan halkın ucuza mal temin edebilmesi loncaların çalışmalarına yansımış bir durumdur. Osmanlı toplumunda mütevazı yaşamın benimsenmesi de Osmanlı'nın klasik dönemdeki iktisadi prensiplerini destekler nitelikte olmuştur.

Bu dönemde Osmanlı bürokratlarının modern ve gerçekçi bir ekonomi politikaları yoktur. Ekonomide benimsenmiş olduğu iktisat politikaları, kapitülasyonların varlığı ve ticari anlaşmaların sonucunda Osmanlı pazarları yabancı mallara açık hale gelmiştir (Karal, 1992:255). Devlet eli ile modern sanayileşme gittikçe zor bir hal almıştır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu hal sanayileşmeyi devletçe yapmaya uygun olmamıştır. Çünkü devlet eliyle sanayileşme yeterli mesleki bilgiyi ve sermayeyi gerektirmektedir. Ayrıca Osmanlı bürokratları sanayileşmeye yönelik ekonomi politikaları bilgisinden yoksundur (Karal, 1990:242).

18. yüzyıl sonunda Osmanlı'nın sanayisi eski önemini kaybetmiş olmasına rağmen iç tüketim ve ihracat bakımında durağan bir seyir izlemiş, henüz çökmemiştir. 1815-1820 yılları arasında sanayilerde makineleşme hızlı bir biçimde kendisine yer bulmuş ve neticesinde İngiliz tekstil malları Osmanlı pazarlarına girmiştir (Sarç, 1999:425). Batı'nın sanayi malları karşısında Osmanlı zanaatkarlarının rekabet edememiş olduğu görülür. Loncalar eski güçlerini kaybetmiştir. Osmanlı'nın geleneksek zanaat yapısı 19. yüzyılda işlevliğini kaybetmeye başlamış ve fabrikalaşma sürecine girilmiştir.

Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte yurtiçi tüketimde ithal malların payı artmıştır. 18. yüzyılda sanayi yatırımlarını ithal ikameci anlayışa yönlendiren Osmanlı sanayi yatırımlarında kalıcı bir atılım gerçekleştirilememiş ve 18. yüzyılın ikinci yarısında sanayi sektöründe daralma yaşamıştır (Genç, 2000:252).

Ülke içinde mal ve hizmet üretiminin ucuz ve kaliteli olmasını amaçlayan klasik anlayışın sonucunda yurtiçinde üretilen malları bulmakta sıkıntı yaşayacağını düşünen Osmanlı Devleti, dış ticarete sadece ihracat tarafına müdahalede bulunmuş, ithalat konusunda önemsiz derecedeki istisnalar haricinde herhangi bir sınırlama getirmemiştir. Osmanlı Devleti'nde özel kesime sermaye artışı için imkân verilmezken değerli maden sevdası olarak da nitelendirilen merkantilizm döneminde ise ithalatı, üretim sanayisinde kullanılması şartı ile kabul edip aksi halde ithalatı yasaklayan Avrupa'nın tam ters yönünde

kararlar alınmıştır. Tüm bu olanların neticesinde sanayileşme konusunda yeterli sermayesi olan Avrupa, iktisadi anlayışı ile çok hızlı yol alırken sermayesi eksik olan ve sanayileşme konusunda geç adımlar atan Osmanlı Devleti bu süreçte Avrupalı devletlerin gerisinde kalmış ve sanayileşme konusunda başarısız olmuştur.

3.1.2. 19. Yüzyıl İtibari ile Osmanlı'da Sanayiye Bakış

Sanayi Devrimi ile Avrupa'nın askeri ve siyasi gücü de artmıştır. Hatta bu dönemde çokça güçlenen Avrupalı ülkeler dünyayı kontrol edebilecek güce sahiptir. Osmanlı ise Batılı ülkelerin doğrudan sömürsü olmamıştır fakat ticari anlaşmalar ve kapitülasyonların vermiş olduğu tahribat yerli üreticiye zarar vermiştir. Bu sebeple yerli üreticinin, Avrupalı ülkeler karşısında günden güne zayıflamış olduğu görülür. 1825-1830 yıllarındaki Napolyon Savaşları sonrası kapitalist düşünce ve uygulamalar Osmanlı ekonomisini büyük bir buhrana sürüklemiştir (Avni, 1937:25).

Yaşanan olumsuzluklar karşısında Osmanlı sanayisi durma noktasına gelmiştir. Bunu gören Osmanlı bürokratları sanayi politikalarını değişmesi gerektiğini modern tesislerin kurulması gerektiğini fark etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Avrupa'ya uyum sağlayıp modernleşme çabası içerisine girmiştir. Ekonomi, askeri, siyasi ve idari anlamda değişim süreci başlamıştır (Martal, 1999:63). Osmanlı'yı modernleşme çalışmalarının nedeni Sanayi Devrimi'nin etkilerini hissetmeleri olmuştur (Martal, 1999:279).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda siyasi açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da geri kalmış olduğu görülür. 19. yüzyılda temel seviye denilebilecek sanayi kurulamamış ve önceden çok iyi bir durumda olan dokuma sanayi bile Osmanlı'nın ihtiyaçlarını karşılayamayacak hale düşmüştür. Tarım faaliyetleri bu dönemde süregelse de üretim çok düşük kalmakta; bu nedenle büyük şehirler için buğday ithal edilmektedir (Ortaylı, 1981:23-24).

Genellikle emek yoğun şekilde üretim yapan ve bilek gücüne dayanan Osmanlı Devleti'nin sanayisi iç pazarın ihtiyacını karşılamaya yönelik olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki büyük çaplı olmayan üretim tesisleri denilebilecek nitelikteki fabrikalar, az sayıda istihdamı olan işletmelerdir. Osmanlı Devleti sanayisi, geleneksel yöntemler ile faaliyetlerini sürdürmüştür. Avrupalı sanayiciler ise bu dönemde hem emek hem de sermaye gücüyle üretimlerini yapmışlardır.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte yenileşme hareketleri sonucunda küçük atölyelerdeki üretimin yerine yüksek üretim kapasiteli sanayilerde üretim gerçekleşmeye başlamıştır.

Osmanlı yöneticileri Batı'daki gelişmelerin takip edip yurtiçinde uygulanması için çalışmalarda bulunmuştur (Seyitdanlıoğlu, 2009:59). Osmanlı Devleti'nde batılı anlamda ilk sanayileşme Tanzimat Dönemi'ne denk gelmektedir. 3. Selim döneminde Avrupa'dan sanayileşme hakkında bilgi aktarılmıştır. 1793 yılında Avrupa'da üretilen bazı askeri sanayi ürünleri Osmanlı'da da üretilmiştir. 3. Selim'den sonra 2. Mahmud dönemi de sanayileşme çabalarının hızla geliştiği dönemler olarak göze çarpmaktadır (Clark, 1992:39).

Osmanlı Devleti'nde modern sanayi kurma teşebbüslerini yabancılara verilmiş olan ticari ayrıcalıklar zorlaştırmıştır. Modern sanayi tesislerinin kurulması için makine ve teçhizatın kurulumu amacıyla Avrupa'dan yardım alınmıştır. Kalifiye eleman yetiştirme konusunda da Avrupalılara, fabrikalarda haddinden fazla yetkiler verilmiştir. Yabancılara bu denli yetki veren Osmanlı Devleti, sanayilerdeki yönetimi tam olarak eline alamamıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın sanayileşme çabalarının çoğu başarılı olamamıştır (Keyder, 1993:275).

Yurtiçinde üretilen mallara göre daha ucuz olan ithal ürünlerin Osmanlı pazarında yaygınlaşması ile yurtiçi piyasalarda üretim zorlaşmış hatta imkânsız bir boyuta getirmiştir. Çünkü her karar alıcının yaptığı gibi tüketicilerde kendi faydasını artırmak için ucuz ve daha kaliteli olan mallara yönelmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti ile özdeşleşmiş olan esnaf teşkilatları rahatsız olmuş ve tepki göstermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmenin gecikmesinde etkili olan esnaf teşkilatları makineleşmeye ve yabancı yatırımcıya da tepki göstermiş ve olumlu bakmamıştır. Makineleşmeye ve yabancı yatırımcıya tepkisi olmayan hatta bu konuda girişimcileri destekleyen Avrupalı devletler bu süre zarfında üretim ve sanayi alanı başta olmak üzere Osmanlı Devleti ile arasındaki farkı kısa vadede kapanmayacak şekilde açmıştır.

19. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti üzerinde Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkileri artmış olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nin teknolojik olarak kendisini yenileyememesi sanayisinin Avrupa karşısında rekabet edemeyişinin nedenidir. Osmanlı'da sanayileşme girişimleri mevcut olan imalathaneleri büyütüp, yeni fabrikalar kurma şeklindedir. Fakat bütün yeni fabrikalar ticari gayede olmayıp askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olmuştur (Önsoy, 1980:71-74).

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketleri Tanzimat'ın ilanı ile zirveye çıkmıştır. Osmanlı Devleti birçok kademesinde bozulmanın farkına varmış ve ıslahat çalışmalarında

bulunmuştur. Islahat çalışmaları Avrupa'daki kurumların Osmanlı'ya uygulanması anlayışıyla şekillenmiştir (Ortaylı, 1994:283). Osmanlı Devleti fabrikalaşma çalışmaları yaparken yerli sanayiye de güçlendirmeye çalışmıştır. 1863 yılında kurulan Islah-i Sanayi Komisyonu ülke sanayisini teşkilatlandırmayı hedeflemiştir (Çadircı, 1999:349).

Tanzimat Dönemi'nde sanayileşme sadece devlet çabaları ile olmayıp özel sektöründe çalıştığı görülür. Özel sektörün sanayi faaliyetleri daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Osmanlı'da özel teşebbüslerce kurulan fabrikalar yabancıların elindedir. Çünkü yerli girişimcinin az olması, sermayesinin yeterli olmaması, deneyimsiz ve sanayileşme için yeterli bilgiye sahip olmaması dezavantajı olmuştur (Önsoy, 1980:5-12). Osmanlı Devleti'nde sermayedarlar genellikle gayrimüslim toplumdur. Gayrimüslimler sermayelerini ticaretten kazanmıştır. Devlet desteğini alan üreticinin sanayileşme faaliyetlerine gireceğini düşünen Osmanlı Devleti hem yerli hem de yabancı sermayedarları sanayi sektörüne yönlendirmiştir. Fakat ticareti yeterince kârlı gören gayrimüslimler sanayileşme çabasında bulunmamıştır. Çünkü gayrimüslim tüccarlar, ticaret yaparak istedikleri sermayeyi zaten elde etmiştir (Kıray, 2008:49).

Osmanlı bürokratları Tanzimat'ın ilanı ile birlikte sanayileşme hamlelerinde de hızlanmıştır. 1840'lı yıllarda Osmanlı bütçe gelirlerinin 1/8'ini sanayi yatırımlarına aktarırken 1847-1848 yıllarında bütçe gelirlerinin 1/6'sını sanayi yatırımlarına aktarmıştır (Bozdemir, 2011: 20). Osmanlı fabrikalaşma için yaptığı harcamalar bütçede derin açıklar oluşturmuş ve neticesinde devletçi sanayileşme fikri terk edilmiştir (Martal, 1999:281). Bu süreçten sonra Osmanlı sanayileşmede özel girişimi destekleyici politikalar izlemeyi tercih etmiştir.

Osmanlı Devleti fabrikalaşma sürecinin ve fabrikalarının belirlenen hedeflere ulaşabilmesi için sübvansiyonlarla desteklemiştir. Ticari anlaşmalardan dolayı ithal mallar karşısında ezilen yerli mallara sağlanan en önemli güvence ürünlerin devlet tarafından satın alınması olmuştur. 1851 yılında alınan bir karar ile fabrikaların üretimde kullanacakları makine, teçhizat, hammadde alımlarında gümrük vergisi dahil olmak üzere tüm vergilerden muaf tutulması ve üretilmiş olan ürünlerin satışında herhangi bir vergi alınmaması kararlaştırılmıştır (Güran, 2014:372).

Osmanlı'da açılan özel fabrikaların çoğu belli bölgelerde yoğunlaşmış olduğu görülür. Fabrikalaşma için tercih edilen bölgeler Balkan şehirleri, İstanbul, İzmir ve Adana çevreleridir (Quataert, 1999:159).

19. yüzyıl itibari ile Osmanlı'da sanayiye bakış açısını incelediğimizde, Osmanlı Devleti'ni yönetenler Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ni geç de olsa takip etmiş fakat gerek niceliksel gerekse niteliksel olarak eksikliklerden dolayı sanayileşme istenilen seviyeye gelememiştir. Bu yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti, üretim faaliyetlerini iç pazara hitap edecek nitelikte yapmıştır. Üretilen mallar ihracattan önce yurtiçi tüketicinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla iç piyasaya dağıtılmış, eğer kalan ürünler varsa dış ticarete gönderilmesine izin verilmiştir. Bu dönemde Osmanlı ekonomik önlemler almaya çalışmışsa da bunların pek başarılı olduğu söylenemez. Bu ekonomik önlemler genellikle mikro özellikte olup makro çözümler olmadığı için Avrupa karşısında etkili olamamışlardır. Genel olarak bakıldığında; klasik dönemde müdahaleci ve sadece içe dönük bir politika izleyen Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda bu politikayı terk ederek Avrupalı devletler gibi modern politikalar ile sanayileşmeye devam etmek istemiştir.

3.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME ÇABALARI

Osmanlı Devleti sanayileşmesi Avrupa'ya göre geç kalınmış bir harekettir. 18. yüzyılda çalışmalara başlayıp 19. yüzyılda sanayileşme konusunda zirve yapan Avrupalı devletlere karşı Osmanlı'nın sanayileşme hareketi 19. yüzyılın ortalarını bulmuştur. Osmanlı Devleti tarihine baktığımızda, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren hızlı bir sanayileşmenin olduğunu görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmeden maksadı, gittikçe geriye giden ekonominin toparlanması ve kalkınmayı sağlamasıdır. Geçmiş yüzyıllarda ekonomik olarak Avrupa'ya göre önde olan Osmanlı Devleti'nin hedefi, ekonomide Avrupalı devletlere olan bağımlılığı minimum seviyeye indirip ekonomik gücün tekrar kazanılması olarak belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti, üretimi ancak kendisine yetecek ölçüde olan bir tarım ülkesidir (Güran, 2019:63). Bu özelliğini 19. yüzyıla kadar tarımsal ve diğer imalat sektörlerinde başarılı sayılabilecek şekilde sürdürmüştür (Pamuk, 2017:18). Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesine kadar bu üretim tarzı başarılı bir politika olmuştur. Avrupa'nın sanayileşip seri üretime geçmesi ve il mal üretiminin çok hızlı ve daha kaliteli üretilmesi ile birlikte söz konusu ürünler dünya pazarına girmiştir. Avrupalı ülkeler üretimlerini artırarak güçlerini sadece ekonomik anlamda büyütme ile kalmayıp gerek siyasi gerekse askeri olarak da geliştirmiştir. Avrupalı sanayileşmiş devletler bu gelişmelerin ve kalkınmanın ardından daha da doyumsuz hale gelerek ve Osmanlı Devleti ile aralarında olan özel ticari anlaşmaları ve kapitülasyonları kullanarak Osmanlı Devleti'ne ait ürünlerin ticaretinin yapıldığı pazarları daraltıp piyasaya hâkim olmuştur. 19. yüzyılda birçok

yönetimsel problem ile karşı karşıya olan Osmanlı Devleti'nin imalat sanayisi de böylece Batı Avrupa'nın sanayileşmiş devletleri karşısında geride kalmıştır.

Sanayileşme çabaları çerçevesinde mesleki ve teknik eğitimlerin verildiği İslahhanelerin çok önemli olduğu söylenebilir. Kimsesiz ve yetim çocukların ıslahı amacıyla 1863 yılında ilk girişim başarı ile sonuçlanmıştır. İslahhaneler zaman içerisinde yerel olmaktan çıkıp ülke geneline yayılmıştır. Böylelikle ıslahhaneler sanayileşmeye katkı sağlayan Sanayi Mektepleri haline bürünmüştür. Ayrıca üzerinde uzun yıllar çalışma yapılan Dersaadet Sanayi Mektebi 1868 yılında faaliyete geçerek sanayi sektörüne kalifiye işgücü temin etmiştir. Bu okullarda teknik bilginin yanında temel bilimlerin eğitimi de verilmiştir. Sultan 2. Abdülhamid'in saltanatının sonuna kadar süren bu çalışmalar, Osmanlı'nın sanayileşme konusundaki düşüncelerini ve sanayiye vermiş olduğu önemin göstergesidir (Yıldırım, 2013:21-92).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti de şirketler kurmaya başlamıştır. Bu şirketlere ilk örnek, 1849 yılında kurulmuş olan Şirket-i Hayriye'dir. İlk anonim şirket oluşuyla dikkat çeken Şirket-i Hayriye yolcu taşıma faaliyetleri için kurulmuş bir şirkettir. İlk şirketin kurulmasından sonra şirketleşme hız kazanmış ve birçok şirket bu yüzyılda farklı sektörlerde olmak üzere kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde kurulan özel teşebbüslerin sermaye problemi yaşaması nedeniyle yabancı şirketlerin varlığı devam etmiştir. 19. yüzyılda başlayan bu şirketleşme hareketi II. Meşrutiyet'e kadar milli imkânlar ölçüsünde devam etmiş olup II. Meşrutiyet'ten sonra Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında faaliyet gösteren bir şirket neredeyse kalmamıştır (Toprak, 1998:219).

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde kurulan fabrikaların devlet eliyle kurulmasında etkili olduğu görülür. Bu fabrikalar zaman içerisinde kapanmıştır. Fabrikaların kapanmasında birçok farklı neden bulunmaktadır. Bu dönemde kurulan fabrikalara şu şekilde sıralamak mümkündür (Eldem, 2016:24-25):

- Feshane-i Amire (1830)
- İslimiye Çuha Fabrikası (1830-1836)
- İzmit Fes İmalathanesi (1833)
- Dolmabahçe Fişenk Fabrikası (1837)
- İslimiye Şayak Fabrikası (1836-1840)

- Çubuklu Billur Fabrikası (1840)
- Bakırköy Demir Fabrikası (1840'lar)
- Bağdat Barut Fabrikası (1840'lar)
- Bulgaristan Glle Dökme Fabrikası (1840'lar)
- Balıkesir Çuha Fabrikası (1842)
- Samakov Demir Tesisleri (1842)
- Zeytinburnu Demir Fabrikası (1843)
- Yedikule Şimendifer Fabrikası (1843)
- Bakırköy İplik Bükme Fabrikası (1843)
- Beşiktaş Demir Döküm Fabrikası (1844)
- İzmit Çuha (Yn Kumaş) Fabrikası (1844)
- İzmit Kâğıt Fabrikası (1844-1846)
- Beykoz Çini Fabrikası (1845)
- Hereke Fabrika-i Hümayunu (1845)
- Hereke Çuha Fabrikası (1845)
- Yalıkşk Makine Fabrikası (1845-1850)
- Çekiç Fabrikası (1852)
- Bursa İpek Fabrikası (1846)
- İzmir Muslin Boyama ve Basma Fabrikası (1847)
- Bakırköy Bez Fabrikası (1848-1850)
- İzmir Yağ Fabrikası (1850)
- Dolmabahçe Gazhanesi (1853)
- Bakırköy Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Bez Fabrikası (1855)
- İstinye Tersanesi (1856)

- İzmir Kumaş Fabrikası Basmahane (1861)
- Beylerbeyi Sarayı Gazhanesi (1862)
- Beykoz İspirmecet (Mum Yağı) Fabrikası (1863)
- Kula Mensucat (1866)
- Cebehane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) (1868)

Kurulan sanayi tesislerinin yapısı incelendiğinde daha çok Osmanlı'nın üretimde uzman olduğu alan olan tekstil ve hazır giyim alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca sanayileşme kapsamında kâğıt, çini, demir döküm, yağ, savaş mühimmatları vs. gibi alanlarda da sanayileşme çalışmalarının olduğu görülmektedir. Ayrıca fabrika listesi incelendiğinde tesislerin daha çok nüfusun yoğun olduğu yerlerde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, sanayisinin gelişmesi ve ihtiyaca uygun olan sektörlere yatırım yapmak amacıyla 1913 ve 1915 yıllarında istatistiki veriler kullanarak ayrıntılı bilgiye erişmek istemiştir. Osmanlı Devleti istatistiki veriler için fabrikalarda sayım yapmıştır. Sayım yapılırken fabrikalar kendilerine olası bir vergi yansımından çekinmiş ve mesleki sırlarını vermek istememiştir. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin sanayileri hakkında bilgi veren istatistiki çalışmalarda bazı ürünler sanayi üretiminin kapsamına alınamamıştır (Toprak, 2019:259-260).

Tablo 3.1.'de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde sanayileşmenin geneli büyük şehirler etrafında oluşmuştur. Sanayinin bu şehirlerde oluşmasının nedeni hem tüketicinin fazla olması hem de o bölgelerin ticarete diğer bölgelere göre yüzyıllardır bir adım önde olmasıdır. Dokuma sanayi hariç olmak üzere gıda, toprak, deri, ağaç, kırtasiye ve kimya sanayilerinin İzmir, İstanbul ve çevresinde yoğun olduğu görülmektedir. Sanayi kuruluşlarının Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 3.1. Sanayi Kuruluşlarının 1915 Yılında Bölgelere Göre Dağılımı

Sanayi Türü	İstanbul ve Çevresi	İzmir Kenti	Diğer Yerler	Toplam
Gıda Sanayisi	45	23	10	78
Toprak Sanayisi	20	1	-	21
Deri Sanayisi	11	2	-	13
Ağaç Sanayisi	15	9	-	24
Dokuma Sanayisi	15	8	55	78
Kırtasiye Sanayisi	44	11	-	55
Kimya Sanayisi	5	8	-	13
TOPLAM	155	62	65	282

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1917:12-13

Osmanlı Devleti yurtiçi sanayisini korumak ve modern tipteki sanayi inşası için birçok faaliyet yapmıştır. Bu faaliyetlerden bazılarından şu şekilde bahsedilebilir:

-Osmanlı Devleti'nde ticaret ve üretim sektörlerinde kendisine has özellikleri ve kuralları olan Ahilik Teşkilatı ve lonca teşkilatı gibi teşkilatlar vardır. Zamanla önemini kaybeden lonca ve gedik sistemlerinin sona ermesi neticesinde, Tanzimat'ın ilanı ile kurulan Islah-i Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Islah-i Sanayi Komisyonu yerli sanayiyi korumaya ve geliştirmeye yönelik işlevi olan bir kuruluş olarak faaliyet göstermeyi amaçlamıştır (Martal, 2002:282).

-Hayata geçirilmek istenen bir başka sanayi politikası da dağınmık bir vaziyette olan esnafları bir araya getirip bir çatı altında toplamak için esnaf şirketleri kurulmasıdır. Bu şekilde esnaflar arasındaki etkileşimi artıran Osmanlı Devleti, küçük çapta üretim yapan esnafların yok olmaması hatta daha da güçlenmesi için esnafları şirket çatısı altında birleştirmek istemiştir (Önsoy, 1988: 95-98).

-Sanayileşmenin en önemli unsurlarından birisi olan vasıflı işçi yetiştirme konusunda Osmanlı Devleti, Sanayi Mekteplerini açarak kalifiye işçi eksikliğini kapatmayı hedeflemiştir (Kodaman, 1980:287-299). Sanayi Mekteplerinin açılması da Osmanlı devlet adamlarının Sanayi Devrimi'ni ciddiye aldıklarının göstergesidir.

3.2.1. Balta Limanı Sözleşmesi'nin Osmanlı Devleti'nin Ekonomisine ve Sanayisine Etkileri

Sanayi Devrimi'nin etkisiyle başlayan üretimde artışların yaşanması 19. yüzyılda İngilizleri, üretilen ürünleri yurtdışında da pazarlayabilmek için bir arayışa sürüklemiştir. Avrupa ülkelerinde gümrük denetimlerinin sıkı olması ve yerli üreticiyi koruyan bir yapıda olması İngilizleri ürünlerini satabilecekleri pazar konusunda farklı coğrafya arayışına yönlendirmiştir. Büyük bir coğrafyaya sahip olması ve nüfus potansiyeli nedeniyle

Osmanlı Devleti uygun bir pazar olarak görülmüştür (Damlıbağ, 2012:198). 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda bulunan bir konakta Osmanlı Devleti'nin adına Sadrazam Reşit Paşa ve İngiltere'nin temsilcisi Ponsonby, iki devlet arasında bir ticari anlaşma imzalamışlardır (Pamuk, 2017:29).

Osmanlı Devleti özellikle tüketiciler için önemli olan malların alım ve satımında fiyat spekülasyonlarının olmaması için tekelci politikalar izlemiştir. Bir yerde üretimi gerçekleştirilen malın, üretilen bölgede tüketilmesini istemiştir. Hatta bu konuda Osmanlı Devleti, bir ürünün üretimi gerçekleşen bölgeden başka bir bölgeye gönderildiği durumda gümrük vergisi almıştır. Böylece her bölgenin kendi ihtiyaçları ölçüsünde üretim yapılmış ve tüketim de yine aynı bölgede gerçekleşmiştir. 1838 yılında Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında yapılan ticari anlaşmadan sonra, sanayileşme ile daha ucuz üretim yapan Avrupalı devletler, Balta Limanı Sözleşmesi gereği, daha az gümrük vergisi ile Osmanlı pazarlarına ürünlerini sokmuşlardır. Bu uygulamaya Osmanlı tüccarları karşı çıkmışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin kendi üreticileri, ürünlerinin bir bölgeden başka bir bölgeye geçişini sağladığında %12 oranında vergiye tabi tutulmuştur. Fakat ticari anlaşmalar ile ithal ürünlere %3 oranında sabit gümrük vergisi ödenmiştir. Osmanlı Devleti'nin zaten pahalıya ürettiği ürünler artık kendi pazarlarında Avrupalı mallara karşı daha da pahalılaşmış ve rekabet imkânı yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (Önsoy, 1988:5).

Avrupalı devletler, sanayileşmenin getirmiş olduğu ileri teknoloji sayesinde makineleşme ile emek verimliliğinde bir çığır açmıştır. Yine aynı dönemde makineleşmeden noksan olan Osmanlı Devleti, Avrupalı devletler ile yarışabilmek adına, üretim yapan işçilere yaptıkları iş karşılığında ödenen ücretleri düşürmüştür. Yani rekabet edilmek adına Avrupa'daki sanayi işçilerinin ücretleri artarken Osmanlı Devleti'nde el tezgahlarının ücretleri gün geçtikçe erimiştir. Bu nedenle Balta Limanı Sözleşmesi'nin imzalanması Osmanlı Devleti'nin el tezgahlarına olumsuz etkide bulunmuştur. Balta Limanı Anlaşması imzalandıktan sonra ithal malların Osmanlı pazarlarına yayılması ile zanaatlara dayalı olan üretim gerilemiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ithalatında hızlı bir artış görülmüştür. Bu hızlı artışın nedeni hem sanayi ortamında üretilmiş olan ürünlerin tüketici nezdinde sağladığı birçok avantajların olması hem de imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi ile ürünlerin Osmanlı pazarlarında çok rahatça yer bulabilmesi olmuştur (Pamuk, 2020a:20).

Balta Limanı Sözleşmesi'nde Osmanlı Devleti'nin dış ticareti ile ilgili maddeler bulunmuştur. Sözleşme öncesinde uygulanan ve "Yed-i Vahid" olarak adlandırılan

sistem, bir malın dış ticaretinin bir kişinin tekeline verilmesidir. Yed-i Vahid sistemi sayesinde Osmanlı Devleti, vergiler uygulayarak devlet hazinesi için bir gelir elde etme imkanına sahip olmuştur. Fakat 16 Ağustos 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi'ne göre Osmanlı Devleti'nin, dış ticarete istediği şekilde vergilendirme yapabilme imkânı ortadan kalkmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, ekonomik olarak buhrana düştüğü dönemde özellikle savaş gibi olağanüstü durumlarda başvurduğu bu kamu geliri hakkını kaybetmiştir (Pamuk, 2017:29-30).

Gümrük tarifelerinin düşük olması ve ürünlere herhangi bir ek vergi konulamaması da Osmanlı'nın kamu gelirlerinde ciddi kayıplar yaşamasına neden olmuştur (Acartürk ve Kılıç,2011:11-12). Osmanlı Devleti'nin hammaddesi dışa açılırken, önemli gelir kaynaklarını kaybettiği görülür. Kamu gelirlerinin yeterli olmaması nedeniyle Osmanlı, Kırım Savaşı ile birlikte dış borç alarak ekonomisini rahatlatmak istemiştir (Pamuk, 2005:17-18).

Serbest Ticaret Anlaşması'ndan öncesinde Osmanlı Devleti'nin tekeli politikaları öncelikle yabancı tüccarları rahatsız etmiştir. Özellikle devlet ekonomisinin sürdürülebilirliği konusunda önemli yere sahip olan bazı sektörlerde uygulanan bu tekeli politikalar ile Osmanlı Devleti uzun yıllar ekonomik kontrolü sağlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan sanayileşmiş devletler Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de ekonomik zor durumu karşısında Osmanlı Devleti'ni zora düşürüp kendi isteklerini kabul ettirme yoluna gitmişlerdir. Sanayi Devrimi ile kapasitelerini artırarak ürettikleri ürünlerin satışı için pazar arayışına giren İngilizler, 1838 yılında yapılan "Balta Limanı Sözleşmesi" ile mallarını Osmanlı Devleti piyasalarına sunmuş ve Osmanlı Devleti'nin üretim gücü kırılmıştır.

16 Ağustos 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması'na göre (Özdemir, 1999:352):

- Daha önce verilmiş olan ticari imtiyazlar genişletilmiş,
- Yed-i Vahid olarak adlandırılan tekel sistem ortadan kaldırılmış,
- Osmanlı Devleti'nin mallarında, ihracata müsaade edilmiş,
- İngilizler, Osmanlı pazarlarında ticaret konusunda serbest bırakılmış,
- İhracattan alınan vergiler %12, ithalattan alınan vergiler ise %5 olarak kararlaştırılmıştır.

Yukarıda maddeleri de verilen Balta Limanı Sözleşmesi'ne göre; Osmanlı Devleti gümrük vergilerini belli bir seviyeye indirerek vergi kaybına uğramış, ayrıca bazı vergilerin yabancılara yönelik muaf tutulması ile kamu geliri azalmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında istediği gibi ticaret yapabilen ve önlerinde herhangi bir engelleyici unsur bulunmayan yabancılar, Osmanlı pazarına büyük ölçüde hakimiyet kurmayı başarmış ve Osmanlı esnafının zarar görmesine neden olmuştur (Pamuk,2017:30). 1838 yılında imzalanan İngiliz Ticaret Anlaşması ile birlikte Avrupa'ya hammadde ve ara malların ihracı neticesinde Osmanlı esnafı üretim için gerekli olan hammaddeye ulaşmakta zorluk çekmiş ve çoğu zaman da hammadde bulamamıştır (Acartürk ve Kılıç, 2011:11-12).

Balta Limanı Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti'nin imalat sektörü zor zamanlar yaşamıştır. 19. yüzyılın ortalarında Balta Limanı Sözleşmesi uyarınca, ithal mallar Osmanlı pazarlarına hâkim olmaya başlamış ve Osmanlı Devleti'nin imalatçılarında rekabet gücü kırılmıştır. Bu dönemde Şam, Halep, Diyarbakır, Amasya, Bursa ve İstanbul çevrelerinde bulunan kumaş dokuma sektörü gün geçtikçe gerilemeye başlamıştır. Gerilemeye başlayan imalathane sahipleri rekabetçi ortamın mümkün olmadığı bu durumdan rahatsızlığını 19. yüzyıl boyunca belirtmişlerdir (Pamuk, 2017:32).

Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak müdahaleci anlayışı ve piyasa kontrolünü elinde tutması 1838 yılında yapılan Osmanlı – İngiliz ticaret anlaşması ile zayıflamıştır. Serbest ticaretin hâkim olmasıyla Osmanlı pazarları açık pazar haline gelmiştir. Avrupa'dan ithal edilen ürünler ucuz ve kaliteli oluşu nedeniyle Osmanlı'da üretilen ürünlere göre daha göz önünde olmuştur. Böylelikle ithal edilen ürünler piyasada kontrolü eline almıştır. Rekabet etme konusunda da geri kalan yerli ürünler artık büyük bir pazar sıkıntısına girmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1838 yılında yapmış olduğu bu ticari anlaşma, Osmanlı sanayisinin çöküşünü de hızlandırarak gücünü yok etme noktasına getirmiştir (Önsoy, 1988:5).

Balta Limanı Ticaret Anlaşması imzalanmasından sonra Osmanlı'da dışa açık, liberal iktisadi politikalar izlendiği görülür (Pamuk, 2014:163). Sanayileşmek isteyen ülkelerin sanayileşmenin başlaması ile dışa kapalı bir ekonomi anlayışı uygulaması gerekirken, Osmanlı yaptığı anlaşmalar ile bunun tam tersi anlaşmalar yapmıştır. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi de Osmanlı'nın yanlış iktisat politikaları izleyerek ekonomilerini dışa açtığıının göstergesidir (Dura, 2004:112).

Balta Limanı Sözleşmesi'nin sonucunda Osmanlı Devleti'nin özgürce bir dış ticaret politikası yapmasının imkânı kalmamıştır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik çöküşünü bir nedene bağlamanın doğru olmayacağı aşikardır fakat siyasi ve ekonomik anlamda sarsıntıda olan Osmanlı Devleti, belki de günü kurtarma anlayışı ile imzaladığı Balta Limanı Sözleşmesi sebebiyle ekonomisinin gerilemesine ve hatta çöküşüne giden sürecin başladığı düşüncesi çok da yanlış bir düşünce değildir.

3.2.2. Sanayi Mekteplerinin Açılması

Osmanlı Devleti tarihinde bir iş yerinde çalışacak olan teknik kapasitesi yüksek olan elemanın yetişmesi lonca teşkilatı sayesinde olmuştur. Fakat zaman ile loncaların kapatılması yeni kurulan tesislerde teknik eleman eksikliğini göz önüne sermiştir. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla İstanbul Zeytinburnu'nda Sanayi Mektebi açılması kararlaştırılmıştır. 8 – 10 yaşlarındaki çocuklar velilerinin izni ile bir mesleki kola ait bilgilerin öğretilip yetiştirilmesi için Sanayi Mekteplerine gönderilmişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından açılan bu okullarda verilen kurslar sayesinde eğitim gören kişiler çıraklıktan başlayarak sırasıyla kalfalığa ve ustalığa terfi etmişlerdir. Sanayi Mektepleri, bir meslek dalında uzmanlaşmanın mümkün olacağı bir kurum olmuştur (Önsoy, 1988:115).

Osmanlı Devleti'nde yetkili kişiler yerli sanayinin gelişimi ve farklı meslek gruplarına ait nitelikli ve yetişmiş işçi yetiştirilmesi için 06 Ocak 1863 (15 Recep 1279) yılında bir rapor ile devlete Islah-i Sanayi Mektebi isimli bir okul açılması konusunda görüş bildirmiştir. On sayfalık bu raporda sanayinin ve sanayileşmenin önemi ile birlikte kalkınmanın da sanayileşme ile mümkün olabileceğini belirtilmiştir. Çeşitli meslek gruplarına öncelik verilip birçok alanda kurslar açacak olan bu mekteplerde buhar makinesinden de yardım alınarak sanayileşmede modern imkanlar kullanılması kararlaştırılmıştır (Önsoy, 1988:118).

Osmanlı Devleti, Sanayi Mekteplerinin açılmasında birden fazla amacı gözetmiştir. 19. yüzyılda açılan ıslahhaneler ve Sanayi Mektepleri, fakir ve kimsesiz çocukları bir araya getirerek hem bu kişileri sosyal hayat ile iç içe yaşatmaya hem de toplumda bu kişilere karşı oluşabilecek önyargıyı kırmaya çalışmıştır (Yıldırım, 2013:21-94). Tüm bunları yaparken Osmanlı Devleti'nin asıl amacı; kendi topraklarında eksik olan kalifiye eleman sorununun çözümü için Avrupa'dan getirdiği ve mesleki birikimleri tam olan kişiler tarafından okullarda nitelikli eleman yetiştirilmesidir.

Sanayileşme çabalarını sürdüren Osmanlı Devleti sanayinin gelişimi ve kalifiye eleman açığını kapatmak için 1868 yılında İstanbul'da Sanayi Mektebi açmıştır. Demircilik, dökümcülük, kunduracılık, marangozluk, ciltçilik, mimarlık, makinecilik, terzilik gibi meslekleri sınıflandırarak kurslar açmıştır. Sanayi Mektebi sadece İstanbul'da açılmak ile sınırlı kalmayıp daha sonra Selanik, Konya, Diyarbakır, Bursa, Bağdat, Bağdat, Şam, Kastamonu gibi büyük kentlerde de açılmıştır (Kodaman, 1980:287-299). Her sene yapılacak olan meslek dallarına ait öğrenim görmesi planlanan öğrenci sayısı şöyledir:

Tablo 3.2. Sanayi Mektebinde Öğretilecek Meslekler ve Alınması Planlanan Öğrenci Sayısı

Mesleklerin Sınıflandırılması	Her Yıl Alınacak Öğrenci Sayısı	Eğitim Süresi	Toplam Öğrenci Sayısı	Usta Adeti	Usta Yamağı Adeti
Madene Yönelik Meslekler	44	2-7 Yıl Arası	178	9	3
Ahşaba Yönelik Meslekler	18	2-3 Yıl Arası	48	4	0
Diğer Çeşitli Meslekler	26	1-5 Yıl arası	76	6	0
Yekûn	88		302	19	3

Kaynak: Önsoy, 1988:119

Tablo 3.2. incelendiğinde, Sanayi Mektepleri her sene düzenli olarak 88 öğrenci olarak faaliyetlerine devam etmeyi planlamıştır. Başlangıçta farklı sektörlerden öğrenci olarak eğitim vermeyi planlayan Sanayi Mekteplerinde öğretilecek mesleğin türüne göre verilecek olan eğitim yıllarında farklılıklar vardır.

Sanayi Mekteplerindeki eğitim gören öğrencilere usta ve usta yamağı olarak farklı aylıklar verilmiştir. Usta aylığı 2500 ile 500 kuruş arasında değişim gösterirken, usta yamağına genellikle aylık verilmeyip bazı sektörlerde yamaklara ise aylık maksimum 1200 kuruş verilmiştir. Mesleklere göre alınacak öğrenci sayısı olarak en fazla öğrenci alınacak sektör demir, balta imalatçısı ile 8 kişi olurken; yıllık alınması planlanan öğrenci sayısı 2 ile hakkaklık mesleği en az alım yapılacak meslek olarak kayıtlara geçmiştir (Önsoy, 1988:119).

Yıllara yaygın olan bu eğitim modelinde, birinci sınıfı başarı ile tamamlayanlara çıraklık unvanı; ikinci, üçüncü, dördüncü sınıfı başarı ile tamamlayanlara kalfalık unvanı; beşinci sınıfı başarılı bir şekilde tamamlayan öğrencilere ise ustalık unvanı verilmiştir. Ayrıca beşinci sınıfı başarı ile tamamlayıp ustalık unvanını alan öğrenciler, mezuniyet diplomalarını almaya hak kazanmıştır (Önsoy, 1988:123).

Sanayi Mekteplerinde 1894 yılına kadar düzen sağlanamamış ve öğrenci sayıları ciddi şekilde azalmıştır (Kodaman, 1980: 290). Sanayileşme için gerekli olan Sanayi Mekteplerinden başarı elde edilememiştir. Başarı elde edilememesinin altında birçok neden vardır. Sanayileşmenin başlangıcı için maddi imkana sahip olunamaması ve kredi kuruluşlarının eksikliği, alt yapı eksikliği, ürünlerin satılacağı pazar eksikliği, teknoloji eksikliği, yeterli bilgi birikiminin olmaması ve işletmecilik hizmetlerinin eksik oluşu Sanayi Mekteplerinin başarı sağlayamama nedenleri arasında gösterilmektedir (Önsoy, 1988:126-127). Sanayi Mektepleri Osmanlı için geç kalınmış bir uygulama olsa da sanayileşme ve kalifiye eleman yetiştirme adına Türkiye'nin kuruluşundan sonraki yıllarda yol gösterici olmuştur.

3.2.3. Islah-i Sanayi Komisyonu'nun Kurulması

Islah-i Sanayi Komisyonu, Tanzimat'tan sonra lonca ve gedik sistemlerinin önemini kaybetmesiyle yurtiçi sanayiciyi korumayı ve korumakla kalmayıp geliştirmeyi hedefleyen bir kurumdur (Martal, 2002:282). Tanzimat'ın ilanından sonra değişen iktisadi anlayış ile birlikte esnaflara ticarete ve sanayide özgürlük tanınmıştır. Fakat eski iktisadi düzende kendilerini rahat hisseden esnaflar, iktisadi anlayışın serbestleşmesi ile beraber bir çatı altında toplanamamış ve bu konuda da Osmanlı Devleti'nden beklediği ilgiyi görememiştir. Ticaret ile uğraşan Osmanlı halkı serbestleşmenin kendilerine olan zararının günden güne arttığını fark etmişlerdir. Osmanlı tebaasına mensup tacirler ile yabancı tacirlerin rekabet etmesi daha da güçleşmiştir. Bu durum karşısında Tanzimatçılar tam olarak resmi olmayan bir kuruluş ile esnafın eski gücüne kavuşmasını istemiş ve Islah-i Sanayi Komisyonu'nu kurmuşlardır (Önsoy, 1988:95). Islah-i Sanayi Komisyonu'nun hedefi sanayileşmede Osmanlı Devleti'nin nerede olduğunu görmek ve sanayileşme durumunun daha iyi bir noktaya getirilmesidir (Avni, 1937:23).

Osmanlı'nın kendisine has olan geleneksel kurumlarından olan lonca teşkilatı ve gedik sistemi zaman içerisinde özellikle Tanzimat'ın ilanı ile işlevsel olmaktan çıkmıştır (Martal, 2002:282). Osmanlı Devleti üretim için gereken kalifiye ve yetişmiş eleman ihtiyacını uzun yıllar boyu lonca teşkilatı sayesinde gerçekleştirmiştir. Sanayileşme ile Avrupa teknik eleman yetiştirmede gelişme sağlamış fakat Osmanlı Devleti bu yarışta geri kalmıştır.

Islah-i Sanayi Komisyonu sanayide gelişim için kurumsal düzenlemeler yapmıştır. Sanayi okulları açılarak mesleki bilgiler öğretilmiştir. Birçok meslek dalında eğitim veren

okullarda 2500 tane öğrenci eğitim görmüştür. 1882 yılı itibariyle kız öğrenciler için de sanayi okulları açılmıştır. Tüm bu girişimlere rağmen verilen eğitim sanayileşmenin gereklerinden uzak kalmış ve sanayileşme yeterince sağlanamamıştır (Eldem, 1997:244-246). Islahhaneler, zaman içerisinde ülke geneline yayılmış ve Osmanlı'nın sanayileşmesi konusunda çaba sarf eden yerel okullar haline dönüşmüştür (Yıldırım, 2013:40).

Islah-i Sanayi Komisyonu ilk dönemlerinde şirketleşmeye ağırlığını vermiş ve çalışmalarını bu yönde yapmıştır. Sonraki dönemlerinde ise, kurulmuş olan esnaf şirketlerini üretime yönlendirmiştir. Islah-i Sanayi Komisyonu'nun bu çabaları neticesinde debbağ, demirci ve kumaşçı esnaf örgütlenmeleri, var olan problemlerinin çözümüne ulaşmış ve faaliyete başlayarak üretime geçmişlerdir (Önsoy, 1988:101). Islah-i Sanayi Komisyonu'nun kuruluşundan ve çalışmalarından da anlaşılacağı üzere, esnafların bireysel olarak değil şirketleşerek üretime ve ticarete devam etmesi hedeflenmiştir.

Çalışmalarını sürdüren Islah-i Sanayi Komisyonu bir zaman sonra feshedilmiş ve komisyonun yetkileri Belediye ve Şurayı Devlet Nafia'ya devredilmiştir. Bu süreçte Islah-i Sanayi Komisyonu çalışmalarında esnafları bir başına bırakmamayı hedeflemiş ve bu hedefi doğrultusunda da İstanbul esnafını bir çatı altında tutmayı başarmıştır. Islah-i Sanayi Komisyonu'nun feshedilmesini yanlış bir karar olduğunu düşünen bürokratlar, komisyonun geçmişte var olan yetkilerini Ticaret ve Ziraat Meclisi adında kurmuş oldukları kuruma vererek esnafa yalnız olmadıklarını hissettirmeyi hedeflenmiştir (Önsoy, 1988:101).

Islah-i Sanayi Komisyonu'nun ulaşmak istediği amaçlar şu şekilde özetlenebilir (Giz, 1968: 34):

1. Osmanlı pazarlarındaki yabancı mallar karşısında rekabetçi ortam oluşturulması,
2. Sanayi kuruluşlarını için devlet desteğini sağlanması,
3. Seri üretim yapılması,
4. Üretimde kalitenin ve devletin ihtiyacı olan ürünlerin üretilmesinin sağlanması,
5. Fiyatların kontrol edilebilir olması,
6. Mesleki eğitimler verilecek okullar açılarak kalifiye eleman yetiştirilmesi,
7. Esnaflar arasındaki yardımlaşmayı ve dayanışmayı mümkün kılınması.

Tanzimatçılar tarafından kurulan Islah-i Sanayi Komisyonu küçülen sanayi dallarının şirket haline getirilerek ayakta kalmasını hedef edinmiştir. Fakat yaklaşık 10 yıl faaliyet gösteren Islah-i Sanayi Komisyonu 19. yüzyıldaki bürokratların yeterince sahip çıkmamaları ve ekonomik-siyasi istikrarsızlık nedeniyle çalışmalarını sürdürmemiştir. Her ne kadar bu komisyon çalışmalarını sürdürmese de günümüzdeki esnaf odalarının kurulmasında yol gösterici olmuştur (Önsoy, 1988:95-98).

3.2.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı

Osmanlı Devleti, yeterli sermaye birikimine sahip olmaması, kalifiye eleman eksikliği, kapitülasyonların ve dış borçların ekonomiye olumsuz etkisine rağmen sanayileşme için çaba sarf etmiştir (Ökçün, 1975:26). 1913 yılında yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nın amacı yerli sanayiye koruyup, müslüman esnaf ve tüccarı güçlendirmek olduğu söylenebilir (Toprak, 1982:175-178). Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun asıl amacı Osmanlı'da sanayi tesis etmektir. Fakat bu sanayi tesisleri küçük ölçekli üretim tesislerinden ziyade Avrupa ülkelerinin sanayileri ile rekabet edebilecek şekilde olmalıdır (Susam, 2010:107). Devlet desteği ile sanayileşmenin teşviki için çıkarılan bu yasa sanayileşme için büyük bir adım olarak görülebilir.

18. yüzyılın sonlarına doğru Sanayi Devrimi'nin tüm dünyayı etkisi altına alması ile birlikte Avrupa seri üretime geçmiştir. Avrupa'nın seri üretimi yaptığı zamanlarda Osmanlı'nın imalat sanayisi çöktüğü için ekonomisi geri gitmiştir. 19. yüzyıl başlarında çökmüş olan imalat sanayi yerine modern sanayileşme girişimlerinde bulunmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti, modern sanayi tesislerini devlet eliyle kurma düşüncesindedir. Fakat yetişmiş eleman eksikliği sonucunda üretimdeki kalite düşüklüğü görülmüştür. Bu sebeple modern sanayi tesisleri için yapılacak olan çalışmalarda özel girişimlerin de yer alması istenmiştir. Piyasadaki olumsuzluklar nedeniyle özel girişimciden beklenen talep oluşmamıştır. Tüm bu olumsuzları giderme maksadıyla Osmanlı Devleti 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu kabul etmiştir. Osmanlı Devleti özel girişimin fabrika kurma çalışmaları yapması için yönlendirmelerde bulunmuş ve kurulması muhtemel olan fabrikaların varlığını devam ettirebilmeleri için devlet garantisi altına almak istemiştir (İnalcık, 2004:20-32).

Osmanlı Devleti'nde sermayeyi elinde bulunduran ve söz sahibi olan kesim Avrupalı devletlerin Osmanlı'daki aracılığını yapan Rum-Ermeni gayrimüslim toplumdur (Yerasimos, 2005:26). Yerli sanayiye geliştirme düşüncesinde olan Osmanlı tebaası yeterli

sermaye birikimine sahip değildir. Dönemin önde gelenleri tarafından sanayileşmeyi teşvik edici yazılar yazılması ile Osmanlı toplumunda sanayileşme fikri kabul görmüştür. Osmanlı yönetimi de halkın sanayileşme isteklerini görmezden gelmeyip kanun hükmünde kararname yayınlayarak sanayileşme teşvik edilmiştir (Çavdar, 2003:177- 178).

Osmanlı Devleti sanayileşme için girişimcilerden beklediği ilgiyi görmemiştir. Girişimcilerin çekingen oluşu, yabancıların olumsuz bakışı sanayileşmenin önündeki engellerdir. Yabancı sermayedarlar elektrik işletmeciliği, demir yolları yapımı gibi devlet garantili ve yüksek kar getiren işlere yönelmişlerdir (Susam, 2010:34). 1913 yılında yapılan sayımlara göre imalat sanayilerindeki 239 kuruluşun 22'si devlete ait olup diğerlerinin büyük bir bölümü yabancılarda ve yabancıların etkisinde olan gayrimüslimlere ait olmuştur (Eroğlu, 2007:64).

Teşvik-i Sanayi Kanunu ile Osmanlı Devleti vergi muafiyetleri, gümrük indirimleri gibi kamu gelirlerinden vazgeçerek kısa vadede zarar gibi görülse de uzun vadede büyük karlılık oranları ile kalkındırmayı hedeflenmiştir (Susam, 2010:107).

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında çıkartılan "Teşvik-i Sanayi Muvakkatı" ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan "Teşvik-i Sanayi Kanunu" birçok benzer özelliğe sahip olduğu görülür. (Kasalak, 2012:14). Teşvik-i Sanayi Kanunu, girişimcilerde yatırım isteğini artırmıştır (Eldem, 1994a:11). Her ne kadar bu kanunun uygulanması konusunda eksiklikler olsa da Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından sonra Türkiye'nin sanayileşmesine ışık tutucu olmuştur.

3.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE FABRİKALAŞMA SÜRECİ VE FABRİKALARIN ÖZELLİKLERİ

Osmanlı sanayisinde üretilen ürünlerin çeşitliliği ve üretim şekli uzun süre değişiklik göstermemiştir. Osmanlı sanayisi el zanaatlarına dayalıdır. Loncalar sayesinde mesleki kurallar konulmuş olup bir çırağın usta olabilmesi için çırakların gerekli aşamalardan geçmesi öngörülmüştür. Ayrıca loncalar ürünlerin standartlarını düzenlemiştir. Böylece lonca sistemi ürünlerin kalitesini korumuş ve esnaflar arasındaki oluşması muhtemel olan rekabeti de engelleyici bir tutum sergilemiştir (Eldem, 1970:111-112).

Osmanlı'nın sanayileşme sürecinde loncaların yanı sıra "Gedik Usulü" de etkili olmuştur. Gedik usulüne göre sektörlerde bulunacak işyeri sayısı, işyerlerinde çalışacak personel sayısı belirlenmiştir. Gedik usulü sistemine göre bir mesleki alanda kendini

yetiştirmiş bir kişi usta seviyesinde bile olsa dükkân açması için bazı zorlaştırıcı şartlar bulunmuştur. Kendisini yetiştirmiş bir ustanın esnaf olması için o sektörde bulunan ustalardan birisinin ölüm ya da farklı bir nedenle o meslekten ayrılması şartı vardır. İnsanın en çalışkan ve üretime katma değer sağlamasının mümkün olacağı yaşlar olan gençlik yıllarında kişinin girişimci ve zengin olma hayalleri gedik usulü ile yok olmaya mahkûm olmuştur. Gedik usulü yeniliklere kapalı olmuş, var olan geleneksel üretim ile devam edilmesine neden olmuştur. Böylece gedik usulü sanayi alanlarının doğup gelişmesi önündeki en büyük engellerden biri haline gelmiştir (Karal, 1976:276).

Geleneksel üretimin devamına neden olan loncalar gelişimi önlemek ile kalmayıp sermaye birikimine ve özel sektör sanayi girişimlerinin de önünde engel teşkil etmiştir. Osmanlı bürokratları gedik usulünün vermiş olduğu zararları görünce 1855 yılı itibariyle bu usulden uzaklaşmaya başlamıştır (Eldem, 1970:239). Ayrıca loncalar dini, idari ve sosyal düzene uyum sağlayamadığı için 19. yüzyılın ortalarında çökmüştür (Önsoy, 1988:4).

19. yüzyıl Osmanlı'nın geleneksel yapısında çözümlerin başladığı yüzyıldır. Toplumun ihtiyaçları neticesinde üretimin, küçük ölçekli atölyelerin yerine sanayi tipi büyük ölçekli üretim tesislerine geçilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti için yenileşme ve Batılılaşma dönemi olmuştur. Batılılaşmanın nedeni Batı'ya olan hayranlıktan değil Batı'nın ilerleyişini takip etmek isteği sonucudur (Ortaylı, 1985:137).

Sanayi Devrimi ile birlikte gelen üretim artışı piyasalarda etkilerini göstermiştir. Avrupa malları hızla dünyaya yayılmış dolayısıyla Osmanlı pazarlarına da girmiştir. İthal malların Osmanlı pazarlarında hakimiyet göstermesi ile birlikte el sanatları ile üretim yapan birçok yerli işletme, üretimi terk etmek zorunda kalmıştır (Clark, 1973:16).

19. yüzyıl Batı'da sanayi, tarım ve ulaşım sektörlerinde büyük aşamalar kaydedildiği görölmektedir. Sanayide makineleşme, giyimde dikiş makinesinin icadı, inşaat sektöründe ve ağaç sanayindeki gelişmeler, tarımda kimyasal gübrelerin kullanılması, ulaşımdaki gelişmeler Batılı ülkeleri ileri taşımıştır (Maillet, 1983:44).

Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkisi Osmanlı'da 19. yüzyılın başına kadar hissedilmemiş olup 19. yüzyıl ile ithal ürünlerin Osmanlı pazarındaki yer alması ile olumsuz etkisi fark edilmiştir (Ortaylı, 2004:464). Dünyadaki gelişmeler sonucunda Osmanlı sanayisi durma noktasına gelmiştir. Bu durumun farkına varan Osmanlı

yöneticileri, sanayileşme politikalarını değiştirip geliştirmeyi düşünmüşler ve ekonomi başta olmak üzere askeri, siyasi ve idari manada değişim süreci Osmanlı Devleti'nde başlamıştır.

Sanayileşmenin gerekli olduğunu düşünen Osmanlı bürokratları birçok çalışma yapmasına rağmen sanayileşmede hedeflenenden uzak kalmışlardır. Çünkü Avrupa'da sanayileşme bir anda ortaya çıkmamış uzun bir süreç içerisinde gelişmiştir. Osmanlı yöneticileri ise Avrupa'daki sanayileşme gelişmelerini ülkelerine uygulamak istemiş fakat mümkün olmamıştır. Çünkü sanayileşmenin gelişmesi için gerekli olan altyapı Osmanlı'da mevcut değildir (Çadırcı, 1999:352).

Osmanlı Devleti'nde sanayinin gelişimi, Avrupalı devletlerin sanayileşme süreci gibi olmamıştır. Bunun en büyük nedenlerinden birisi de sanayileşme için gerekli olan teçhizatın ithalat yoluyla sağlanmış olmasıdır (Pakman, 2012:58). Bu konuda incelemeler yapan Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre Osmanlı Devleti'nde sanayileşme şu şekilde olmuştur:

On sekizinci asra kadar ateşli silahlar, madencilik, pusula, harita vs. Batı ile bir paralellik arz eden Osmanlıların teknolojik gelişimi, On sekizinci asrın ikinci yarısında İngiltere'de ortaya çıkan ve tedrici olarak Avrupa'ya yayılan Sanayi inkılabının yarattığı hızlı değişmeye ayak uyduramamış, ancak Osmanlılar Batı ile arasındaki büyük farkı, nispi olarak Avrupalı uzmanların istihdamıyla kapatmaya gayret etmiştir (İhsanoğlu, 1992:139).

Osmanlı'da yerli sanayi, ithal mallar karşısında rekabet edememiştir. Kalifiye eleman eksikliği, altyapı ve hammadde problemleri Osmanlı Devleti'nde aşılamayan olumsuz durumlardan olmuştur. Sanayileşme hamleleri belli bir plan ve program dahilinde yapılmadığı için israfa yol açmıştır. Osmanlı'da üretim, el zanaatları ile üretim ve atölye tarzı küçük ölçekli üretim yerlerinde canlılığını sürdürmüştür (Tokgöz, 2000:369).

3.4. OSMANLI DEVLETİ'NDE ÖNDE GELEN SANAYİ KOLLARI

Osmanlı Devleti'nin üretim sektörü klasik iktisadi prensiplerinin de bir gereği olarak yüzyıllardır kendisine yetecek şekilde üretim yapmayı benimsemiş olduğu bilinir. Fakat Sanayi Devrimi'nin de etkili olması ile birlikte Avrupa'daki gelişmeleri takip eden Osmanlı Devleti'nde sanayileşme faaliyetlerinde artış gözlemlenmiştir. Avrupa'daki sanayileşmeyi örnek alan Osmanlı'da dokumacılık, pamuk vs. gibi hammadde üstünlüğüne sahip olduğu ürünleri ön plana çıkartmak istemiştir. Bu dönemde birçok sanayi kurulmuş ve reformlar yapılmıştır. Tezimizin bu kısmında Osmanlı'daki önde gelen sanayi sektörleri hakkında açıklamalara yer verilecektir.

3.4.1. Dokuma Sanayi

Osmanlı'da dokumacılık sanayisi en eski ve en köklü geçmişe sahip olan sanayi sektörüdür (Dalsar,1960:411). Osmanlı tarım arazilerinin çok ve verimli olması nedeniyle tarım ülkesidir. Osmanlı Devleti üretmiş olduğu dokuma ürünlerinin ihracını da gerçekleştirmiştir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de Türklerin dokumuş oldukları ürünler rağbet görmüştür. Özellikle Osmanlı'nın dokuma ürünlerine İran'ın ilgisi fazla olmuştur. Osmanlı dokuma ürünlerinin dünya üzerinde tercih edilme sebebi kalitesinin yüksek olması ve Anadolu'ya özgü oluşudur (Önsoy, 1982:15). Osmanlı'nın dokuma ürünlerinin İtalya, Ceneviz, Venedik, Fransa, İspanya gibi ülkelere ihracı gerçekleşmiştir (Giz, 1969:14-15). Türk dokuma ürünleri hem Avrupa pazarlarında hem de Doğu pazarlarında yer almıştır (Quataert, 1999:37-45).

Osmanlı Devleti'nin sanayisi genellikle bilek gücüne dayanan ve iç pazara yetecek ölçekte olmuştur. Osmanlı'nın en önde gelen sanayi sektörü dokumacılıktır. Üretilen pamuğun kalitesi ve dokumacılıkta geçmişten gelen birikimler ile Türklerin bu konudaki yetenekleri Osmanlı Devleti'ni dokumacılıkta öne çıkarmış ve Osmanlı dünya üzerinde geniş yankılar uyandıran eserler üretmiştir. Bursa ilinin peştamalları, kadifeleri, fitili; İstanbul ilinin basmaları, dibaları; Malatya'nın bezleri, Mardin'in pamuklu bezleri gibi örnekleri çoğaltılabilmek mümkündür. Osmanlı Devleti bu ürünleri ile dokumacılıkta dünya üzerine nam salmışken; Avrupa'da cereyan eden Sanayi Devrimi ile birlikte dokuması yapılan ürünlerin ihracatı azalmıştır (Önsoy, 1988:7). Endüstrileşme ile birlikte kök boyası yerine kimyevi maddeler ile yapılmış boyalar ile kumaşlara renk verilmeye başlanmıştır. Sanayilerin kumaşları seri üretimi ve ucuza mâl edilmiş olan boyalar, birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle Osmanlı'da el tezgahlarında üretilen ürünler, Avrupa'daki ürünlere göre daha pahalı bir hal almıştır.

Avrupa 18. yüzyılın son çeyreğinde, tekstil sanayisinin gelişiminde belirli bir miktarın üzerine çıkılamamıştır. Fakat eğirme tezgahının, iplik çıkırığının ve çırçır makinesinin patentinin alınması ile arz yönünden büyük bir atılım gerçekleşmiştir. Arzdaki artış ile beraber ihraç edilmeye başlanan tekstil, İngiliz sanayileşmesinin en önde gelen sektörü olarak ticarete yerini almıştır.

Tablo 3.3. Toplam Dokuma ve Pamuklu Dokuma İhracatı 1784-1836

Yıl	Toplam Dokuma (£000)	Pamuklu Dokuma (£000)	%
1784-6	12.690	766	6.0
1794-6	21.770	3.392	15.6
1804-6	37.535	15.781	42.3
1814-16	44.474	18.742	42.1
1824-6	35.298	16.879	47.8
1834-6	46.193	22.398	48.5

Kaynak: Üşür, 2021: 16-17

Tablo 3.3.'ten anlaşılacağı üzere 50 yıllık bir zaman içerisinde pamuklu dokuma ihracatında artış katlanarak artmıştır (Üşür, 2021:16-17). Dış ticarete, dokumaya konu olan ürünlerin sektörde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı dokuma sanayi yetersiz oluşu göze çarpmıştır (Pamuk, 1984: 105). Sanayi Devrimi'nin etkisini göstermesi ile birlikte dokuma için gerekli olan iplik ve kumaşların %80-90'ını ithal etmiştir (Boratov, 1998:11-12). Yerli üreticiler Avrupalı üreticiler ile mücadele etmeye başlamıştır. Mücadele edilmek için maliyetleri düşürme çabasına giren Osmanlı, kırsal kesimde yaşayan ve hane halkının iş gücünden faydalanmıştır (Quataert, 1994: 87-88). Hammadde fiyatlarının yükselmesi ile birlikte Avrupalı üreticiler maliyetleri karşılayabiliyorken; Osmanlı üreticileri artan maliyetler karşısında ezilmiş ve yıkıcı sonuçlar almıştır (Quataert, 1999:65-66).

Avrupa üreticileri üretimlerinde sentetik boyalar kullanırken, Osmanlı üreticileri maliyeti yüksek olan kökboyası kullanmıştır (Quataert, 1994:87-88). Osmanlı Devleti maliyetleri düşürerek iç pazarda hakimiyetini devam ettirse de dış pazarda tercih sıralamasında geriye düşmüştür. Çünkü Avrupalı devletlerin ürettiği ürünler daha ucuz olduğu için tüketiciler tercihlerini aynı kalitede olan ucuz mallardan yana kullanmışlardır. Bu durumda Osmanlı Devleti, ürünlerinde gerek model farklılaştırması gerekse kalite artırımı gibi yenilikler yaparak dünya piyasasındaki konumunu korumak istemiştir. Çünkü dokumacılık ile ihracatı gerçekleştirilen ürünler ülkenin döviz ihtiyacını karşılayarak dış açıkların kapatılmasında yıllar boyu önemli gelir türlerinden biri olmuştur.

Avrupalı ülkeler dokumacılıkta makineleşme ile birlikte büyürken Osmanlı Devleti üreticileri el tezgahlarında el işçiliği ile üretimini gerçekleştirmeye devam etmiştir.

Osmanlı'nın bu ilkel boyutta olan üretim tarzı ile Avrupa'nın tesislerde veya fabrikalarda üretilen ürünler ile yarışması mümkün olmamıştır.

Osmanlı Devleti, dokumacılık sanayisinin destekleyicisi olarak bilinen ipek sanayisinde de gelişmiş bir devlettir. Osmanlı Devleti'nin, tarihte karataban salgını olarak bilinen salgın sonrası üretimi azalmış talebe yetişmesi mümkün olmayacak seviyede üretim yapmıştır. İpek böceklerinde meydana gelen bu salgın neticesinde Osmanlı Devleti ipekçilikte de geriye düşmüştür. Daha sonra tıp ilminin bu salgına çare bulması ile salgın son bulmuştur. Salgın sonrasında ipek sektörü eski gelirlerini elde edememiştir.

3.4.2. Pamuk Sanayi

“Sanayi Devri’nden bahseden pamuktan da bahsediyor demektir.” (Hobsbawm, 2013:5). Birçok iktisatçıya göre tekstil (pamuk) sanayisi, sanayileşmenin ilk aşaması olmuştur. Tekstil, sanayileşme ile beraber ticarete önemli bir yer edinmiştir. İngiltere’de 18. yüzyılın büyük bir kısmında dokuma sanayisi çok fazla bir gelişim göstermemiştir. Fakat 1769 yılında su ile çalışan eğirme makinelerinin patentinin alınması ile üretim miktarlarında artış meydana gelmiştir. 1770 yılında iplik çıkırığının ve 1779 yılında çırçır makinesinin patentinin alınması ile üretim artışının yanına verimlilik artışı da eklenmiştir. Böylece İngiltere tekstil sanayisinde, sını kapitalizme geçişini sağlamıştır (Üşür, 2021:15-16).

Tekstildeki bu gelişim ile beraber üretimin de artışı ile İngiltere’de pamuğun milli geliri içerisindeki payı artmıştır. Aynı zamanda dokuma ürünleri dış ticarete de kendisini göstermiş ve pamuklu dokuma ürünleri, küçük istisnalar haricinde, sürekli artış göstermiştir. 1784-1786 yılları arasında İngiltere’de pamuklu dokumanın toplam dokumaya oranı %6’iken; 1834-1836 yıllarında ise pamuklu dokuma toplam dokumadaki payını arttırıp %48,5’lere gelmiştir. Bu rakamlar pamuklu dokuma ihracatının oransal olarak büyüdüğünü göstermektedir (Üşür, 2021:17).

Anadolu toprakları yüzyıllar boyunca pamuk üretimine elverişli yerler olmuştur. Anadolu topraklarında üretilen pamuk hem kaliteli oluşu sebebiyle hem de kolay işlenebilirliği açısından talep görmüştür. Ayrıca hayatın her alanında kullanılması nedeniyle pamuk, her zaman yüksek talep gören bir ürün olmuştur. Topraklarının pamuk üretiminde elverişli iklime sahip olması da Osmanlı Devleti’ne, büyük bir avantaj sağlamıştır. Anadolu’da yetiştirilen pamuklar, el işçiliği ile işlenip halkın ihtiyacını karşılamaya yeterli olmuştur. Hatta işlenen pamuk ihraç edilerek gelir sağlanmıştır. Pamuk

ve pamuk ipliği ihracatından elde edilen geliri 1734-1836 yılları arasındaki gelişimi şöyledir:

Tablo 3.4. Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Resmi

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi	Hazineye Ödenen Yıllık Harçlar	Hazineye Ödenen Yıllık Yekûn	İltizam Bedeli	Kar	Muaccele
1734	5.000					3.000
1747	5.000					31.800
1749	5.000					
1756	5.000					
1757	5.083					
1763	5.083					96.000
1771	5.083					146.000
1775	12.500	502,5	13.002,5			
1787	12.500	502,5	13.002,5			270.000
1790	12.500	502,5	13.002,5			244.320
1792	13.561,5	1.305	14.357,5	62.290	47.932 (%17,4)	280.500
1806	23.561,5			237.125		
1809	23.561,5			240.975		
1823	23.561,5					462.000
1836					45.600 (%10)	

Kaynak: Genç, 2019:124

Tabloda 3.4.'te verilen yıllar itibari ile Osmanlı Devleti'nin pamuk ve pamuk ihracatı resminden düzenli olarak gelir elde ettiği görülmektedir. 18. yy'in sonlarına doğru artan gelirler, 19. yy'in başlarından itibaren pamuk ve pamuk ihracat resmi gelirleri yaklaşık 2 katına çıkmıştır.

Pamuk sanayisi, 19. yüzyılın ortalarına kadar İngiltere'nin sanayileşmesinde en ileride gelen sektör olmuştur. Ayrıca, tekstil sanayisi ticari kapitalizmden, sınıai kapitalizme geçiş olarak da nitelendirilmektedir (Üşür, 2021:18).

3.4.3. Halı Sanayi

Türkler, tarihte konar göçer olarak yaşadıkları için tarımla çok fazla ilgilenememiş daha çok hayvancılık faaliyetleri ile yapmışlardır. Türklerin hayvancılık faaliyetleri ile uğraş veriyor olması sonucu bazı ticari faaliyetlerde hayvancılık ile beraber gelmiştir. Bu bağlamda halıcılık da hayvancılığın bir sonucudur. Çünkü halılarda kullanılan iplikler hayvanların kıllarından elde edilmiştir.

Osmanlı Devleti için halının da dahil olduğu birkaç sektörün üretimi rekabetin bulunmadığı sektördür (İnalçık, 2007:1029). Tarihte uzun yıllar halıcılıkta ileri gelen Türkler, Sanayi Devrimi ve ekonominin kötüye gitmesi ile beraber diğer sektörlerde oluşmuş olan zayıflama ve sektörden yok oluş halıcılığı neredeyse hiç etkilememiştir. Çünkü önceden beri süregelen mesleki bilgi ve beceriler halıların dokunması ile birleşince taklit edilmesi zor ürünler ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nde önemli bir sanayi kolu olan ve dokumacılık ile ilişkili olan halıcılık hayvancılığın yoğun olduğu Selanik, Niş, Sivas, Konya, Maraş, İzmir ve Halep bölgelerinde yoğun olarak yapılmıştır. 19. yüzyılın önde gelen sanayi kollarından birisi olan halıcılık sanayi devlet için gelir getiren önemli bir sektör olmuştur (Önsoy, 1988:9).

Halıcılık sanayisi, Avrupa'nın parlayıp yükselişe geçtiği 18. ve 19. yüzyıllarda bile ihracatını gerçekleştirmiştir. Avrupalı devletlerin seri üretimler ile tüm sektörleri ele geçirmiş olmasına rağmen halıcılık sektöründe liderliğe ulaşamamış ve bu doğrultuda Avrupalı tüccarlar ülkelerinde halı imalatını Osmanlı Devleti'ndeki gibi yapamadıklarını fark edince, genelde kırsal kesimlerde üretimi gerçekleştiren Osmanlı halılarını satın alıp ülkelerine ihraç etmişlerdir. Avrupa'daki ithal Osmanlı halıları, Avrupalı tüccarlar için de büyük bir gelir kaynağı olmuştur. Avrupalı girişimciler elde etmiş olduğu bu kar sonucunda Osmanlı halkından daha fazla halı ve kilim talep etmiş ve böylece halı sanayisi hep ayakta kalmıştır. Halıcılık sektöründe kaliteli malzeme kullanımının yanında ürünlerin de talep görecekin cinsten olması sektörün canlı kalmasının en büyük nedenlerinden olmuştur. Ayrıca, Osmanlı halılarının fabrikasyon üretim olmayıp el dokuması olması, bir nevi taklidinin zor olması, halıcılık sanayisinin kendini koruması ve büyümesi açısından önemli bir etken olmuştur.

Tablo 3.5. 1885/1886 – 1913/1914 Yılları Arası Halı İhracatı

	Yekûn Mily. Kş.	Ton	İzmir'den Mily. Kş.
1885/1886	13.0	-	-
1891/1892	21.5	-	-
1897/1898	21.8	640	16.0
1901/1902	43.0	1.240	31.2
1910/1911	80.8	2.016	73.5
1911/1912	-	1.584	66.3
1913/1914	81.8	2.000	73.7

Kaynak: Eldem, 1994b:87

Avrupa sanayileşme ile beraber üretimde birçok sektörde liderliği ele geçirmiş olsa da Osmanlı halı ihracatına devam etmiştir. Tablo 3.5. incelendiğinde 1885-1886 yılları başlangıç olarak baz alındığında yaklaşık 30 yıl içinde ihracat gelirlerini 6 kattan fazla artırdığını görmek mümkündür.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı için halıcılık, İngiltere, Amerika, İtalya ve Fransa gibi ülkelerin yoğun talebi ile en önemli ihraç ürünleri arasında yer almıştır (Önsoy, 1982:10). Osmanlı Devleti bu sayede tarihi boyunca halı ihracatından ciddi döviz gelirleri elde etmiştir.

3.4.4. Gıda Sanayisi

Osmanlı Devleti'nin gıda üretiminde ana amacı halkının temel ihtiyacını karşılamak şeklinde olmuştur. İaşecilik anlayışı da bu doğrultuda gelişmiştir. Üretilen malların ihtiyaca yönelik olmasının yanı sıra kaliteli ve ekonomik olması da Osmanlı Devleti'nin her zaman üzerinde durmuş olduğu bir konudur. Yurtiçi tüketicinin ihtiyacı karşılandıktan sonra Osmanlı Devleti'nin müsaade ettiği ölçüde gıda ürünlerinin ihracatına izin verilmiştir (Genç, 2019:41-46).

Osmanlı yerleşim yerlerinde değirmenlere sık sık rastlanırdı. Un üretiminde önemli yeri olan değirmenler sanayileşme sürecinde fabrikaya dönüşmüştür (Eldem, 1994b:80). Un üretiminde değirmencilik anlayışı ile devam eden üretim Sanayi Devrimi ile beraber makinelere yer vermiş ve Osmanlı'da yüzyıllardır devam eden değirmencilik geleneği kolayca un fabrikalarına dönüşerek gelişim sağlamıştır.

Özel sektör tarafından açılan fabrikaların sayısı 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra artmıştır. Bu dönemde üretilen ürünler iç tüketime yönelik olmuştur. Fabrikalarda un, makarna, bira vs. gibi gıda sektörüne yönelik üretimler gerçekleşmiştir (Quataert, 2004:1014).

3.4.5. Maden Sanayisi

Madenler günümüzde olduğu gibi geçmişte de büyük önem arz etmiştir. Hatta bir dönemi etkisine almış iktisadi bir görüş olan merkantilistlere göre, ülkelerin zenginliği sahip oldukları değerli ve kıymetli madenlere göre belirlenmiştir. Ülkelerin gelişmişliği, zenginliği ve refahı sahip oldukları değerli madenler ile doğru orantılı olarak görülmüştür (Bulut ve Ulusoy, 2019:144).

Osmanlı Devleti'nde madenler genellikle tarım aletlerinde, savaş malzemelerinde, ev ve iş yerlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok geniş topraklara sahip olmasından dolayı zengin maden yataklarına sahip olduğu görülür.

Maden sanayi, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte büyük bir atılım yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde madenlerin ihracına izin verilmemiştir. Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya bölgeleri madenlerin zengin olduğu bölgeler arasında yer almaktadır (Tabakoğlu, 2018:367).

Sanayileşmede önemli bir yeri olan ve birçok tarihçi tarafından Sanayi Devrimi'nin başlangıcı olarak kabul edilen buhar gücünün kullanılmaya başlanması kömürün önemini artırmıştır. Anadolu kömür yatakları açısından zengin topraklara sahip olmuştur. Sanayi Devrimi ile önemi artan kömür üretimi için yeni kömür ocakları açılmış ve üretimde kendisine yer bulmuştur.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarında gemi inşa etmiştir. Gemiler buhar gücüyle çalışmakta ve gemilerin de buhar gücünün kaynağı kömür olmuştur. Ek olarak, 1914 yılında elektrik üretimine başlayan santrallerde de kömür kullanılmıştır (Tabakoğlu, 2018:367).

Osmanlı Devleti'nde maden işletmeciliği tekelci bir zihniyete sahiptir. Tekelci uygulamalar askeri amaçlarla kullanılan madenlerde görülmüştür (Tızlak, 1997:9). Madenlerde çalıştırılacak işçiler askere alınmış kişiler, yöre halkındaki mükellefler ve bölge dışından gelen kişilerden oluşmuştur. Asker işçilerin almış olduğu ücret diğer çalışanlara göre daha düşük olduğu için asker işçiler tercih edilmiştir (Quataert, 2009:223).

Osmanlı, Avrupalı ülkelerden madencilik ile ilgili teknik ve hukuki bilgiler almıştır (İhsanoğlu, 1992a:336). Çünkü Osmanlı Devleti madencilik sektöründe Avrupa'dan geride olduğunun farkındadır. Bu durumun farkında olan yöneticiler bir reform yapma kararı almış ve sanayi kollarının neredeyse her alanında olduğu gibi madencilikte de kendilerinden üstün olan Avrupa'yı örnek almak istemişlerdir. Madencilik alanında yapmış olduğu reformlardan en büyüğü de Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nin kurulmuş olmasıdır.

Tablo 3.6. 1918-1923 Yılları Arasındaki Maden Üretim Miktarları (Ton Olarak)

	Manganez	Zımpara	Lületaşı	Kükürt	Kil	Cıva
1911/13 Ortalaması	2.262	36.455	2.880	7.095	7.181	398
1918	188	-	250	1.077	5.083	85
1919	70	-	310	550	3.530	50
1920	-	-	-	-	-	-
1921	-	690	-	-	-	-
1922	-	1.848	332	-	-	-
1923	-	6.896	1.538	-	745	57

Kaynak: Eldem, 1994a:181

Tablo 3.6.'da görüldüğü üzere Osmanlı topraklarından çıkan başlıca madenlerin kömür, manganez, krom, zımpara, kükürt, cıva linyit, kil ve lületaşı şeklinde sıralanması mümkündür. Neredeyse tüm üretim dallarında olduğu gibi madencilik sektöründe de yeterince gelişmişlik gösterilemediği için istenilen verim alınamamıştır. 19. yy. ile beraber Osmanlı Devleti maden üretiminde de gerilemiştir. Manganez, kükürt gibi ürünlerin üretimi 20. yy.'ın belli bir zamanından itibaren üretimini dahi sağlayamamıştır. Lületaşı, kil, cıva ve zımparanın üretiminde de 1911-1913 yılları ortalamasının çok altında olduğu görülmektedir (Eldem, 1994a:181).

3.4.6. Askeri Sanayi

Ülkeler için içerden ve dışardan oluşabilecek olan olumsuzluklara karşı askeri güç tarih boyunca hep önemini korumuştur. Bu sebeple büyük bir coğrafyada yüzyıllar boyunca hüküm süren Osmanlı Devleti için askeri sanayi önemli bir sanayi kolu olmuştur.

Güçlü devletlerin güçlü askerler ile mümkün olacağını düşünen Osmanlı Devleti, ordusuna her zaman yenilikler kazandırmak istemiş ve çalışmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti ordusunu daima aktif tutmaya çalışmış ve diğer ülkelerdeki askeri gelişmelerden haberdar olmaya çalışarak geri kalmamak için çaba sarf etmiştir. Sanayi Devrimi'nin doğması ile birlikte gelişen teknoloji hayatın her boyutuna etki ettiği gibi askeri alanda da etkisini göstermiştir. Güçlü Osmanlı ordularının karşısında sanayileşme ile teçhizatını geliştirmiş olan Avrupalı ordular kabiliyetlerini artırmışlardır. Silah ve savaş teçhizat bakımından Avrupa'nın kendisinden önde olduğunu fark eden Osmanlı Devleti de Avrupa'dan geri kalmamak adına askeri sanayileşme üzerine çalışmalar yapmıştır.

Askeri alanda sanayileşme devletin bekası için gerekli olduğundan diğer sanayi dallarının ticari kaygılarından ayrılmaktadır. Askeri sanayileşmenin ülke topraklarının korunması ve savunmanın devamlılığı açısından önemli olduğunu bilen yöneticiler, devlet sermayesi ile ticari kar gözetmeksizin askeri sanayi kurma çabasında olmuşlardır (Önsoy, 1980:71-74).

Askeriyenin ihtiyaçlarını gidermek için Osmanlı Devleti'nde kurulmuş olan Tophane en eski askeri fabrikadır. Tophane, isminden de anlaşıldığı üzere, başta savaşlarda kullanılmak üzere top ve silah ihtiyacının giderilmesine yönelik üretim gerçekleştirmiştir. Tophane, teknolojinin de gelişmesi ile modern ihtiyaçlara yönelik değişim göstermiştir. Savaş sanayisinin bir diğer önemli kolu olan kurum ise Baruthane'dir. Baruthaneler, Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde üretimi gerçekleştirilen barutların kalitesi ilk dönemlerde yüksekken, daha sonraki dönemlerde ucuz hammadde kullanımı sebebiyle barut kalitesi düşmüş ve Osmanlı barutu tercih edilmemeye başlanmıştır (Gölen, 2002:139-140).

Osmanlı Devleti'nde askeri sanayide üretilen ürünler orduyla ilişkili olduğu için fabrikaların çalışanlarını da askerler oluşturmuştur. Böylece Osmanlı Devleti hem halkın vatani borcunu ödetirken hem de fabrikalarda çalışanlar için maaş ödemeyerek büyük avantaj sağlamıştır. Fakat bu avantaj, aynı zamanda, askerlik hizmeti biten kişilerin çalışmaya devam edemeyecek olması ve yeni askerlerin işi bilmeden işçi olarak çalışmaya başlaması nedeniyle kalifiye işçi kullanımını kısıtlamıştır. Bu da üretim sonucu çıktılarının kalitesinin istenilen seviyede olmaması sonucunu doğurmuştur.

19. yüzyıla girerken Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkileri Osmanlı Devleti'nde artmış ve kendisini teknolojik olarak yenileyemeyen sanayi yapısı zor günler geçirmiştir. Osmanlı bürokratlarında sanayileşmede eski düzeni genişletip şartların gerektirdiği ölçüde yeni fabrikalar kurma düşüncesi hâkim olmuştur. Bu düşünce ile kâr amacı gütmeyen askeri ihtiyaçların karşılanması amacıyla fabrikalar açılmıştır (Önsoy, 1980:71-74). Osmanlı Devleti yöneticileri askeri sanayiye ticari kaygılardan uzak tutup gelişmesine katkı sağlamıştır fakat son yüzyıllarında ortaya çıkan iç isyanlar ve yenilgi ile sonuçlanan savaşlardan dolayı yeterince güçlenememiştir. Çünkü askeri sanayide askerlerden oluşan işçiler, fabrikalarda üretim yapmak yerine savaş meydanlarında olmuşlardır. Osmanlı Devleti askeri sanayiye önem vermiş ve askeri alanlarda birçok çalışma yapıp fabrikalar açmış olsa da istediği ölçüde faydalanamamıştır.

3.5. MİLLİ İKTİSAT DÜŞÜNCESİ VE SANAYİLEŞME

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için birçok yönüyle diğer dönemlerden farklı bir mahiyette olmuştur. Osmanlı Devleti'nin iktisadi düşüncesi de farklılaşmanın içerisinde kendine yer bulmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batı'da yaygın olan iktisadi fikirlerin, Osmanlı Devleti'nde de etkin olmaya başladığını söylemek mümkündür. Bu iktisadi fikirlerin oluşmasında sefirlerin gözlemleri ve Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin fikirlerini beyan etmeleri etkili olmuştur (Sayar, 2011:257-263).

XIX. yüzyılın sonlarında devletin gözetiminde olması şartı ile milli bir sanayi burjuvazisi ile sanayileşmeyi amaçlayan milli iktisat, Musa Akyiğitzade ve Ahmet Mithat tarafından ortaya atılmıştır (Boratov, 2003:26). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıkışının en büyük nedeni müslüman Türklerin istenilen yerlerde olmaması ve gayrimüslim tüccarların zengin oluşuna isyan ediştir. Dolayısıyla, İttihat ve Terakki düşüncesine sahip olan yöneticiler ekonomik faaliyetlerde müslüman Türk halkına katkı sağlamayı düşünüp ticarete de müslüman Türklerin yanında olarak ayrıcalıklı bir sınıf oluşturulması gerektiğinin üzerinde durmuşlardır.

Yüzyıllardır sermaye birikimine uygun olmayan bir iktisadi anlayış ile yaşayan Osmanlı halkı fakirleşmiş ve girişimci olamamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerine başlamadan önce, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti sanayileşmek için kendi halkına sübvansiyonlar ve destekler vererek girişimci bir sınıf oluşturmak istemiş fakat başarılı olamamıştır. Bu durum karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri ve aynı fikri paylaşımların ortak bir isteği vardır. Bu istek, müslüman Türklerin zenginleşerek burjuvaya dahil olma isteğidir. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, küçük broşürler ve bilgilendirme metinleri ile fikirlerini halka anlatmaya çalışmışlardır. Bu bilgilendirme metinlerinde halkı yerli malının kullanımına teşvik etmişlerdir. Aksi halde, memleketlerinin iktisadi olarak ellerinden alınacağını ve ekonomik esir durumuna düşüleceğinin tehlikesine değinmişlerdir. Kurtuluşun Türk'ten ve müslümandan alışveriş yapıp; yabancı mallardan uzak durmakla olacağını belirtmişlerdir.

19. ve 20. yüzyıl Osmanlı Devleti için birçok temel alışkanlıklarının değiştiği ve en zor zamanların yaşadığı dönemler olmuştur. Osmanlı Devleti'nde bu yüzyıllar içerisinde sarılamayacak kadar büyük yaralar açılmıştır. Bu olumsuz gelişmeler Osmanlı Devleti'nin ekonomisini de etkilemiştir. Osmanlı Devleti, 1838'da İngilizler ile imzalanan Balta

Limanı Sözleşmesi ile başlayıp farklı ticaret anlaşmalar ile devam eden süreçte git gide dışa bağımlı bir ekonomi görüntüsü çizmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 2 Haziran 1889 tarihinde askeri tıbbiye öğrencilerince kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları Konyalı Hikmet Emin, Arapkırlı Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Ohrili İbrahim Ethem, Kafkasyalı Mehmet Reşit'tir (Karabekir, 2011: 281). 31 Mart olayları ardından padişah 2. Abdülhamid'in tahttan inmesi ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, yönetimi ele almıştır (Uran, 2017:39).

İttihat ve Terakki siyasi alanda olduğu gibi ekonomide de liberal anlayışı benimsemiştir. Liberal politikaların devletten çok bireylerin çıkarları ön planda tutulmuştur. Bu dönemin önde gelenleri liberal iktisat politikaları hakkında yazılar yazarak halkı bilgilendirmiştir (Yıldız, 2014: 36). Liberal politikalar ile birlikte Osmanlı'da sanayi sektörlerine yatırımların hızlandığı görülür (Toprak, 2018: 295). Osmanlı'da liberal iktisat politikaları uygulanması ile birlikte gayrimüslim ve Avrupalı yatırımcıların sayısında artış meydana gelmiştir (Yıldız, 2014:37).

Liberal politikalar izleyen İttihat ve Terakki hükümeti ekonomiye müdahale edici davranışları tercih etmemiştir. Hükümetin girişimcilere fırsat vermesi ile iktisadi yaşam güçlenecek ardından ise vergiler mükelleflerden toplanacaktır. Böylece piyasalara herhangi bir müdahale olmadan vergi gelirleri de toplanmış olacaktır (Toprak, 1995b:2).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Türk- müslüman üreticiye ve tüccara banka kredileri tahsis edilmiş ve kooperatifler oluşturulmuştur (Toprak, 2018:233). Geleneksel bilek gücü ile üretim yapan Osmanlı üreticisi, liberal iktisat politikalarının uygulanması ile Avrupalı sanayiciler ile rekabet edememiştir. Liberal iktisat politikaları ile Türk-müslüman halk zamanla fakirleşirken müslüman olmayan ve yabancı kesimin sürekli zenginleştiği görülür (Toprak, 2018:48).

Tanzimat'ın ilanı ile liberal politikaları izlemeye başlayan Osmanlı Devleti, ekonomiye sınırlı oranda müdahale etmekten yana olmuştur. Fakat II. Meşrutiyet yıllarında Dünya Savaşı'nın başlaması ile harcamaların askeri alanlara yönlendirilmiş olması dolayısıyla finansman zorluklarının neticesinde liberal politikalar bir kenara bırakılıp devletçi politikaların izlenmesine karar verilmiştir (Toprak, 2019:1-2).

İttihat ve Terakki hükümetinin ekonomideki liberal iktisat politikalarından Balkan Savaşları ile vazgeçilmeye başlanmıştır. Savaşta alınan mağlubiyet İttihat ve Terakki

hükümetinin anlayışında da değişiklikler meydana getirmiştir (Akşin, 2018:254). İttihat ve Terakki Cemiyeti, liberal iktisat politikalarını terk edip milli bir iktisat anlayışına yönelmiştir (Çam, 2012:46).

Osmanlı Devleti 19. ve 20. yüzyılda yapmış olduğu savaşlar neticesinde ekonomik olarak çökmüş, güçsüz bir ülke görünümüne girmiştir. Savaş giderlerinin karşılanması amacıyla başvuru iç kaynaklar yeterli olmamıştır. Savaş finansmanını istediği şekilde sağlayamayan Osmanlı Devleti, yüksek anapara ve yüksek faiz oranlarını kabul ederek dış borçlanmaya başvurmuştur. Savaşların uzun sürmesi ile ekonomik darboğazdan geçen Osmanlı Devleti'nde işyerleri kapanmış, üretici konumdaki erkek nüfus azalmış ve işsizlik oranları artmıştır. Osmanlı Devleti ekonomik kaynaklarını askeriye harcamalarında kullanmış ve neticede bu kaynaklar da tükenmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine yakın tarihlerde Anadolu'da iki tane askerî amaçlı fabrika ve 282 adet küçük çaplı atölye kalmıştır (Coşkun, 2003:72-77).

Osmanlı Devleti birçok ulusu içerisinde barındıran bir devlettir. Farklı dil ve dinden olan azınlık durumundaki Osmanlı halkı, kendilerini Osmanlı Devleti'nin milleti olarak niteleyememişlerdir. 1908 Devrimi'nin gerçekleşmesi ile İttihat ve Terakki taraftarları, liberal düşünceden umduğunu bulamamıştır. Liberalleşme ile beraber Osmanlı topraklarında ticareti elinde bulunduran gayrimüslimler daha da etkin olmuşlardır. Ticaretin serbestleşmesi uğrunda loncaların kaldırılması ile birlikte eskisinden daha güçlü olan gayrimüslim tüccarlar ile rekabet etme gücü ortadan kalkmıştır. Zaman ilerledikçe rekabet etme imkânı zayıflayan Osmanlı zanaatkarları, tek tek yok olmaya mahkûm edilmiştir (Toprak, 1995a:3-4).

Liberalizm sayesinde ticaret ile uğraşan gayrimüslimler daha da zenginleşip güçlenmişken; Müslüman olan Osmanlı üretici kesimi ise sadece geçimini sağlayabilecek ölçüde gelir elde etmiş ve sermaye birikimine uzak olan “Bir Hırka, Bir Lokma” anlayışı ile dünyaya uyum sağlayamayıp fakirleşmiştir (Toprak, 1995b:9).

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme konusunda dünyadan geri kaldığı herkes tarafından bilinen bir durumdur. Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışı Osmanlı sanayisini derinden etkilemiştir. Makineleşmenin getirmiş olduğu avantajlar ile beraber seri üretime geçen Avrupa, üretimde maliyetleri aşağıya çekmiştir. Ticari anlaşmaların vermiş olduğu avantajları kullanan Avrupalı tüccarlar Osmanlı pazarlarını ürünleri ile adeta

kuşatmışlardır. Geleneksel üretim tarzı ile üretimlerine devam eden Osmanlı üreticisinin Avrupa'dan gelen ithal mallar ile rekabet etme ihtimali artık ortadan kalkmıştır.

Osmanlı Devleti her ne kadar samimi amaçlarla sanayileşme konusunda ciddi adımlar atmış olsa bile sanayileşmede gecikmiş olmanın ve yeterli sermaye birikimine sahip olmamanın vermiş olduğu dezavantajlar ile üretimde Avrupa sanayisinin gelişimine ayak uyduramamıştır. Gayrimüslimlerin sermaye birikimlerini artırıp zenginleşmesi karşısında Müslüman tüccarların birçoğu “Bir Hırka Bir Lokma” anlayışı ile hayatlarını idame ettirmiş, bu dünyada fazla malın ahirette kendilerine yük getireceğini düşünerek sermaye birikimine uygun bakmamıştır. Girişimci eksikliğini fark eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mensupları bu anlayışı bertaraf etmek için mücadeleye girmişlerdir.

Avrupa malları ile mücadele edemeyen yerli malların üreticileri, üretim sektörlerinden çekilmişlerdir. Çekilen bu üreticilerin yerinin milli bir sanayi anlayışı ile dolması gerektiğinin üzerinde durulmuştur. Fakat Osmanlı Devleti'nin, zaman geçtikçe üretim sanayisinde dışa bağımlılığı artmıştır. Osmanlı Devleti'nin sanayideki dışa bağımlılık oranları şu şekildedir:

Tablo 3.7. Sanayi Sektörlerinin Dışa Bağımlı Oluşuna Göre Dağılımı

Sanayi Türü	Yüzdesi (%)
Gıda Sanayi	%39,2
Debağat Sanayi	%64,1
Tekstil Sanayi	%76,5
Tahta Sanayi	%42,2
Kimya Sanayi	%85,7
Ortalama	%59,2

Kaynak: Eldem, 1994a:10

Osmanlı Devleti'nin tarihine bakıldığında kumaş ve dokumacılık alanlarında eşsiz kalitedeki ürünleri dünyaya pazarladığı bilinmektedir. Fakat Tablo 3.7.'de belirtildiği üzere Osmanlı tekstil sanayinde %76,5 gibi büyük bir oranda dışa bağımlı hale geldiği görülmektedir. Ayrıca kimya ve debağat yani deri sanayinde de dışa bağımlılık oranının ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti sanayileşme konusunda girişimlerini artırmıştır. 1913'te Teşvik-i Sanayi Muvakkati, 1914'de Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi ve 1917'de Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatinin Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname

yayınlanarak Osmanlı Devleti'nin sanayileşme konusunda istekleri görülebilir (Toprak, 1985:1349).

Teşvik-i Sanayi Muvakkatı'nın vermiş olduğu avantajlar on beş mali yıl ile sınırlandırılmıştır. Kanunu'nun her yıl meclis kararı ile tekrar onaylanması gerekmiştir. Fakat 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından dolayı kanun mecliste görüşülemediği ve bu nedenle 1927 yılına kadar yürürlükte kalmaya devam etmiştir (Toprak, 2019:253). Muvakkatın ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti içerisindeki girişimcilerde hareketlenmeler görülmüş ve yatırım yapmak isteyenler olmuştur (Eldem, 1994a:11).

1917 yılında yapılan sanayi istatistiklerine göre 117 sanayi kuruluşu Teşvik-i Sanayi Muvakkatı'ndan faydalanmıştır. Bu fabrikaların 63 tanesi İstanbul'da, 15 tanesi ise İzmir'de faaliyetlerini sürdürmüştür (Toprak, 2019:253).

Kanun-u Muvakkat'ın çıkarılmasından sonra Osmanlı Devleti, halkın ihtiyacı olan ve üretimini gerçekleştiremediği ürünlerin listesini Maliye ve Ticaret Nezareti nezdinde çıkarmış ve bu ürünlerin üretimini desteklemek için sübvansiyonlar ve gümrük muafiyetleri getirmiştir. Ürünlerin nakliyesi amacıyla fabrikalara kara, deniz ve demir yolu bağlantıları eklemek için yol yapımında kullanılan teçhizatlar ve malzemeler gümrük resminden muaf tutulmuştur. Arazi temini konusunda da Osmanlı Devleti bu dönemde fabrikatörlerin yanında olmuştur. Bu dönemde üretime teşvik eden Osmanlı Devleti ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen fabrika sahiplerinden, ruhsat verildikten dört yıl sonra üretime geçmelerini talep etmiştir. Aksi halde o zamana kadar fabrika sahiplerinin yararlanmış olduğu ayrıcalıkların ellerinden alınması ve devletin zararının tanzim edilmesi mümkün hale getirilmiştir. Ayrıca, herhangi bir haklı sebep olmaksızın faaliyetlerini 2 yıl durduran fabrikaların elde ettiği tüm ayrıcalıkları kaybedeceği karara bağlanmıştır (Toprak, 2019:252).

Osmanlı Devleti 1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayileşmeye yönelik çalışmalarının verilerini toplamıştır. Bu dönemde olan sanayi sektörlerinin dağılımı şu şekildedir:

Tablo 3.8. 1915 Sanayi Sayımında Nevi Sanayinin Dağılımı

Nevi Sanayi	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Milel-i Gayrimüslime
Sanayi-i Gıdaiyye					
Değirmencilik	31	1	1	5	24
Makarna İmalatı	9	-	1	1	7
Şekercilik ve Tanin İmalatı	18	-	-	2	16
Konserve İmalatı	8	-	-	-	8
Bira İmalatı	4	-	3	-	1
Buz İmalatı	3	-	1	-	2
Tütün İmalatı	2	-	2	-	-
TOPLAM	75	1	8	8	58

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.8. incelendiğinde toplam sayısı 75 olan nevi sanayinin 58 adetinin sahibinin gayrimüslimlere ait olduğu görülmektedir. 1915 yılında yapılan nevi sanayi dağılımı incelendiğinde değirmencilik sektörünün önemli yere sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3.9. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Türabiyyenin Dağılımı

Sanayi-i Türabiyye	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Milel-i Gayrimüslime
Tuğlacılık	7	-	2	1	4
Kireç İmalatı	3	-	-	2	1
Çimento İmalatı	2	-	2	-	-
Çimento Mamulatu	3	-	1	-	2
Porselen İmalatı, Elmastıraşçılık	2	1	-	-	1
TOPLAM	17	1	5	3	8

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.9. da anlaşıldığı üzere sanayi-i türabiyyenin sahibinin yaklaşık yarısının gayrimüslimlerin elinde olduğu görülmektedir. Müslüman – Türklerin ve Osmanlı Devleti'nin bu alanda çok da güçlü olmadığı göstergesi olmuştur.

Tablo 3.10. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Debbağiyeye'nin Dağılımı

Sanayi-i Debbağiyeye	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Milel-i Gayrimüslime
Debbağat	13	1	1	2	9
TOPLAM	13	1	1	2	9

Kaynak: Pertev, 1915:2

Ahilik'in kurucusu olan Şeyh Nasuriddin'in de mesleği olan deri sanayinde çoğunluğu oluşturanın yine gayrimüslim milletler olduğu tablo 3.10.'a bakılarak anlaşılmaktadır.

Tablo 3.11. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Haşebiyye'nin Dağılımı

Sanayi-i Haşebiyye	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk – İslam	Milel-i Gayrimüslime
Marangozluk	13	-	-	2	11
Kuru İmalat	8	-	-	-	8
İmalat-ı Saire-i Haşebiyye	3	-	-	2	1
TOPLAM	24	-	-	4	20

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.11.'de verilen bilgilere bakılarak toplam işletmenin %80'inden fazlasına gayrimüslimlerin sahip olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ve anonim şirketlerin de bu alanda faaliyet göstermediği görülmektedir.

Tablo 3.12. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Nesciyye'nin Dağılımı

Sanayi-i Nesciyye	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Milel-i Gayrimüslime
Yün İpliği Mensucatı	12	2	6	1	3
Pamuk İpliği Mensucatı	5	1	3	1	-
Ham İpek İmalatı	41	14	-	5	22
İpek Mensucatı	6	1	1	1	3
İmalat-ı Saire-i Nesciyye	9	-	2	1	6
TOPLAM	73	18	12	9	34

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.12.'de nesciyye sanayinin dağılımı verilmiştir. Tablo incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır dünyaya üstünlük kurduğu yün, pamuk, ipek gibi ürünlerin olduğu görülmektedir. Nesciyye alanında yoğun bir fabrikalaşmanın olduğu görülmek ile birlikte bu sektörde gayrimüslimlerin diğer sektörlerde olduğu gibi yoğun bir çalışma içerisinde olduğu görülmektedir. Nesciyye sektöründe hükümet, anonim şirket ve Türk- İslam gruplarının da faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir.

Tablo 3.13. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Kırtasiyyenin Dağılımı

Sanayi-i Kırtasiyye	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Milel-i Gayrimüslime
Sigara Kâğıdı İmalatı	9	-	-	1	8
Matbaacılık ve Sair Kâğıt İmalatı	42	1	-	14	27
Toplam	51	1	-	15	35

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.13.'de kırtasiye sanayinin dağılımı verilmiştir. Matbaacılık ve sair kâğıt imalatının büyük çoğunluğunu oluşturduğu kırtasiye sanayinin yaklaşık %70'i gayrimüslimlerin elinde bulunmaktadır. Anonim şirketlerin bu sanayi sektöründe olmadığı, Osmanlı'nın ise sadece bir adet sanayisinin olduğu görülmektedir. Kırtasiye sanayinde yaklaşık %30'luk kesimi de Türk-islam inancını benimsemiş kişilerin sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3.14. 1915 Sanayi Sayımında Sanayi-i Kimyeviyyenin Dağılımı

Sanayi-i Kimyeviyye	Müessesatın adedi	Hükümet	Anonim Şirket	Türk-İslam	Milel-i Gayrimüslime
Yağ İmalatı	4	-	1	-	3
Sabun İmalatı	2	-	-	1	1
Palamut Hülasası İmalatı	2	-	1	-	1
İstihsalat-ı Saire-i Kimyeviyye	3	-	1	-	2
TOPLAM	11	-	3	1	7

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.14.'de kimyevi sanayinin dağılımı görülmektedir. Toplam on bir sanayinin oluşu bu alanda Osmanlı Devleti varlık gösterememiştir. Türk-islam gruplarının da sadece bir tesisinin bulunması ve gayrimüslimlerin yedi adet tesisinin bulunması, gayrimüslimlerin bu alana da hâkim olduğunu göstermektedir.

1915 yılında yapılmış olan sanayi sayımında sanayilerin sahiplerinin daha çok gayrimüslimlerin elinde olduğu görülmektedir. 264 adet işyerinin 171 tanesine

gayrimüslimler, 44 tanesine Türk-islam mensupları, 27 tanesine anonim şirketler, 22 tanesine de Osmanlı hükümeti sahip olmuştur.

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımlarının asıl maksadı, Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan alanlara yatırım yapmak istemesidir. Ayrıca sanayilerin ekonomiyeye geri dönüşü günümüzde olduğu gibi geçmişte de önemli olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yapılan sayımlara göre sanayi sektörlerinin değer olarak ekonomiyeye katkısı şu şekildedir:

Tablo 3.15. 1913 ve 1915 Yıllarında Sanayi Sektörlerinin Değer Olarak Üretimi (Milyon Kuruş)

Sanayi Türü	1913 Yılı Üretimi	1915 Yılı Üretimi	1913 Yılı Üretim %	1915 Yılı Üretim %
Gıda Sanayi	459,6	531,9	68.2	70.3
Deri Sanayi	32.0	62.6	4.8	8.3
Toprak Sanayi	13.4	2.7	1.9	0.3
Ağaç Sanayi	11.1	5.9	1.6	0.8
Dokuma Sanayi	100.3	90.8	14.9	11.9
Kırtasiye Sanayi	37.5	46.2	5.6	6.1
Kimya Sanayi	16.9	17.0	2.5	2.2
TOPLAM	670.8	757.0	99.9	99.9

Kaynak: Pertev, 1915:2

Tablo 3.15.'de görüldüğü üzere 1913 yılından 1915 yılına geçildiğinde sanayi sektörlerinin toplamdaki değerinin artmış olduğu görülmektedir. Gıda, deri, kırtasiye ve kimya sanayilerinin değerlerinde artış; toprak, ağaç ve dokuma sanayilerinin değerlerinde azalış olduğu görülmektedir.

1913 yılı verilerine göre sayımı yapılan 252 işyerinden 239'u aktif durumda çalışmaktaydı. 1915 yılına ait kayıtlarda ise işyeri sayısı 265'e çıkmıştır. 2 yıl içinde 13 tane yeni fabrikanın açıldığı görmek, Osmanlı Devleti için olumlu bir gelişme olarak gözükse de 1913 yılında faaliyet gösteren işyeri sayısı 239'iken, 1915 yılında aktif çalışan işyeri sayısı 182'ye düşmüştür. Bu düşüşün en önemli nedeni ise, Birinci Dünya Savaşı etkisiyle oluşan hammadde ve yakıt sıkıntısı olmuştur (Toprak, 2019:265).

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok alanda büyük sıkıntılar ile karşı karşıya kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ulaşım araçlarının askeriye

emrinde olmasından dolayı birçok yerde iâşe problemi ortaya çıkmıştır. İâşe sorununun giderilmesi amacıyla İzzet Bey başkanlığında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye isimli bir örgüt kurularak iâşe probleminin üstesinden gelinmesi amaçlanmıştır. En çok ihtiyaç duyulan temel malzemeler olan şeker, gaz, bulgur, arpa, yağ gibi ürünlerin teminini bu heyet üstlenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mensuplarından olan Kara Kemal, İstanbul'daki iâşe problemini çözmüştür. İâşe satışından elde edilen karlar, kurulacak olan milli şirketlerin sermayesi için ayrılmıştır (Akyıldız, 2013:109-110).

Milli İktisat uygulamalarının başarılı olabilmesi için milli bir banka kurma düşüncesi içerisinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1 Ocak 1917'de Osmanlı İtibarı Milli Bankası'nı kurmuşlardır. Tüm hissedarlarını Osmanlı uyruklu kişilerin oluşturduğu Osmanlı İtibarı Milli Bankası; tarım, ticaret ve sanayi alanlarında çalışmalarda bulunacak şirketlere destek olmak için kurulmuştur. Yine bu dönemde kurulan Ticaret ve İtibarı Umumi Milli Bankası da Osmanlı İtibarı Milli Bankası'nın kuruluş amaçlarını taşımıştır. Üreticiyi, sanayiciyi ve esnafı desteklemesi için kurulan bankalar sadece İstanbul ile sınırlı kalmayıp taşrada da kurulmuştur. Böylece müslüman-Türk üreticiler, yabancı üreticiler ile rekabet edebilecek seviyeye getirilmek istenmiştir. Üreticiyi, esnafı ve sanayiciyi desteklemek için bu dönemde kurulan bankaların bazıları şunlardır (Akyıldız, 2013:110-111):

- Konya Milli İktisat Bankası
- Karaman Milli İktisat Bankası
- Kayseri Köy İktisat Bankası
- Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi
- Milli Aydın Bankası
- Manisa Bağcılar Bankası

1913 ve 1915 yıllarında Osmanlı Devleti sanayi alanında istatistiksel çalışmalar yaptırmıştır. Bu dönemde sanayi tesislerinin yarıya yakını İstanbul'da olmak üzere, tesislerin %25'i İzmir'de ve geriye kalanı ise ülkeye dağılmış bir görüntüde olmuştur. Yapılan araştırma neticesinde, Osmanlı sanayisinin %81 gibi büyük bir çoğunluğuna şahısların sahip olduğu görülmektedir. Sanayiye sahip geriye kalan %19'luk oranının %11'i anonim şirketlere, %8'lik oranın ise devlete ait olduğu görülmektedir. Sermayesi dış kaynaklardan sağlanmış olan Osmanlı Devleti sanayisine sahip olanların büyük çoğunluğu

bu dönemde Osmanlı vatandaşıdır. Avrupa ve ABD'ye ihracat yapan Osmanlı Devleti'nin sanayisi daha çok kumaş ve kumaş benzeri örtü, işleme, dantel gibi ürünler ile ticaretini sağlamıştır (Akyıldız, 2013:97-98).

İttihat ve Terakki düşüncesini benimsemiş olan kişiler, Osmanlı Devleti'nin sanayileşmede geri kalmasını kesinlikle istememişlerdir. Fakat sanayide gelişmeyi yakalamak adına, tarım sektörünün terk edilmemesi gerektiğinin üzerinde durmuşlardır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun sanayide değil tarımda olduğunu düşünmüşlerdir. İttihatçılara göre, Osmanlı Devleti'nde sermaye ve işgücü arzının eksik olmasından dolayı bir zaman sonra sanayileşme adına yabancıların sermayesine ihtiyaç duyulması mümkün olabilecektir. Bu da ekonomide milli olan anlayışa ters düşecektir (Toprak, 2019:283).

Osmanlı devletinin 1. Dünya savaşına girmesi ile beraber Osmanlı erkeğinin silah altına alınması ülkedeki tarımsal üretimde büyük düşüslere neden olmuştur. Osmanlı ekonomisinin büyük oranda tarıma dayalı olmasından dolayı devlet tarımsal üretimin düşmesi ile gelir kaybına uğramıştır (Toprak, 2018: 383). 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı yenilmiş ve toprak kayıpları ile birlikte tebaa daha da fakirleşmiştir (Çavdar, 1991: 109). 1918 yılında hayat pahalılığı İstanbul şehrinde belirlenen verilerden 15 kat daha fazla artmıştır (Eldem, 1994a: 131).

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında hem ekonomisine hem de siyasetine damga vurmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, isteklerini kısmen de olsa yerine getirmiş ve bu durum Milli İktisat anlayışının nispeten başarılı sayılabileceği anlamına gelmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı olan 1908'den beri ekonomide de etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, ekonominin ve sanayileşmenin Milli İktisat bağlamında müslüman-Türklerle kalkınabileceğini savunduğu bilinmektedir. 1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi araştırmalarına bakıldığında sanayicilerin büyük bir kısmının Osmanlı vatandaşı olması, zengin bir Osmanlı sınıfının oluştuğunun göstergesi olmuştur. Tüm bu iyi niyetlere rağmen Osmanlı Devleti, sanayileşme hamlelerinde geç kalmasının ve iktisadi anlayışının sermaye birikimine uygun olmasının acı neticesini çekmiş ve yıkılmaya mahkûm olmuştur.

SONUÇ

Ülkelerin sanayileşme seviyesi ile gelişmişlik düzeyleri arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Sanayiler, gelişmiş ülkelerde fazla görülürken; gelişmemiş ülkelerde ise az sayıda görülmektedir. Sanayileşme sadece ekonomik ve mali anlamda ülkelerin gelişmişliğini değil halkın refah seviyesini de gösteren önemli bir unsurdur.

18. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde Sanayi Devrimi etkilerini göstermeye başlamıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte dünya ticari, siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda büyük bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Sanayi Devrimi'nin dünya üzerindeki etkilerinin artık net bir şekilde görülmesi ile birlikte kapitalizm iktisadi ve siyasal dönüşümleri de beraberinde getirerek dünyayı esir almıştır.

Kapitalizmin etkisi ile büyük kârlar elde etmeyi planlayan ülkelerin uygulamış olduğu iktisat politikalarının tam tersi politikaları Osmanlı'da uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde kapitalizmden uzak olan iktisadi politikaları yüzyıllardır başarılı bir şekilde süregelen üç temele dayanmıştır. Bu üç temel ilke; halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasını hedefleyen işçilik, hazinenin gelirini artırmaya yönelik politikalar izleyen fiskalizm ve sosyal-iktisadi dengelerin oluşmasını sağlayan gelenekçiliktir. Bu iktisat politikalarının öncelikli gayesi kar elde etmek değil halkın ihtiyacının karşılanmasına yöneliktir.

Dünya üzerindeki iktisadi anlayışın değişimini geç de olsa fark eden Osmanlı bürokratları üç temel ilke olan işçilik, fiskalizm ve gelenekçilik ilkelerinden 19. yy. 'da vazgeçmeye başlamıştır. Modern ticari ve iktisadi anlayışa uyum sağlamayı hedefleyen Osmanlı Devleti, Avrupa'yı örnek alarak sanayileşmeye yönelik de hamleler yapmıştır.

Osmanlı sanayisi yüzyıllar boyunca bilek gücüne dayalı küçük çaplı üretim ile yetinmiştir. Üreticilerin geçimlik düzeyde kar elde etmesine müsaade edilmiştir. Avrupalı ülkelerde ise uygulanan iktisadi politikalar ile üreticiler büyük karlar elde etmiştir. Osmanlı üreticileri ile Avrupalı üreticiler arasındaki ekonomik farklar Sanayi Devrimi'nin etkilerinin baş göstermesi ile iyice açılmıştır. Başta İngiltere olmak üzere Avrupalı ülkeler sanayileşme ile birlikte gelen seri üretim sayesinde ülkelerinde büyüme ve kalkınma hızı da yakalamıştır. Ayrıca Avrupalı ülkelerde yaşayan halkın refah seviyesinde de gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Osmanlı halkı ise günden güne fakirleşmiş ve alım güçlerinde düşme meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti, sanayileşme sürecini başarılı bir şekilde sürdüren ve büyüyen kalkınan Avrupa karşısında geri düştüğünü fark etmiştir. Avrupa'dan birçok anlamda geri kalan Osmanlı Devleti, buna karşılık olarak modern sanayi tesisleri inşa etme fikrini ortaya atmıştır. Sanayileşme konusunda kararlı olan Osmanlı Devleti, Avrupa'nın sanayileşmesini örnek alarak kalifiye eleman yetiştirmek için Sanayi Mektepleri açmış, yurtiçi sanayiciyi korumak ve geliştirmek için Islah-i Sanayi Komisyonu kurmuş, sanayi yatırımlarını özendirme için Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılması gibi çalışmalar yaparak sanayileşme konusunda ciddi hamleler yapmıştır.

En zor yüzyıl olarak kayıtlara geçen 19. yüzyılda Osmanlı'nın, Avrupalı ülkelerin uygulamış olduğu sanayileşme hamlelerini uygulayamamıştır. Osmanlı Devleti'nin sanayileşememesinin ardında birçok neden bulunmaktadır. Bu nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

-Yüzyıllardır başarılı bir şekilde işleyen iâşecilik, fiskalizm ve gelenekçilik politikaları ile gelişen iktisadi anlayışın sanayileşmeye uygun olmaması,

-Zenginliğe hoş bakılmayan bir toplumsal yapının olması ve mütevazı yaşamın kabul görmesi nedeniyle sermaye birikiminin oluşmaması,

-Esnaf teşkilatlarının üretime sınır getirerek gerektiği kadar üretimin yapılması,

-Esnaf teşkilatlarının, esnafın sahip olabileceği zenginliğin sınırını çizmiş olması,

-Tüketiciyi korumak adına uygulanan narh politikası gereği üreticinin kârının kısıtlı tutulması,

-Avrupa'da görülen liberalleşme politikalarının tersine Osmanlı Devleti'nde devlet müdahaleciliğinin var olması,

-Yabancılara verilen ticari imtiyazlar ve kapitülasyonlar ile adeta yabancı tüccarların dokunulmaz oluşu,

-Gerekli olan tesislerin kurulumu için girişimcinin ve altyapının yetersiz oluşu,

-Üretim tesislerinde çalışacak olan kalifiye eleman eksikliği,

-Dış borçların fazlalığı,

-Sürekli olan savaşlar ve iç isyanlar neticesinde oluşan toprak kayıpları,

-Askeri yenilgilerin engellenmesi için kaynakların askeri alanlara harcanması,

-Yurtiçi sorunlarla uğraşmaktan dünya üzerindeki gelişmeleri yeterince takip edilememesi,

-Özellikle Sanayi Devrimi ile beraber Avrupa sanayilerinde seri üretim yapılırken Osmanlı sanayisinde el tezgahlarında üretimin devam etmesi,

-Hammadde eksikliği,

-Seri üretim ile maliyetlerini düşüren ithal mallar karşısında yerli ürünlerin maliyetlerinin düşürülememesi,

-Yerli ürünler yerine ucuz ve kaliteli ithal ürünlerin tercih edilmesi,

-Yerli ürünlerin ithal mallar karşısında rekabet imkanının kalmaması,

-Bilgi birikimi ve teknoloji olarak Avrupa'dan geri kalmış olma durumu,

-İşletmecilik hizmetlerinin eksikliği,

-Sanayileşmenin gereğinin Osmanlı bürokratlarında geç fark edilmesi gibi nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesi istenilen seviyelere ulaşamamıştır.

Sanayileşme hareketlerinde başarıya ulaşamayan Osmanlı Devleti başta ekonomi olmak üzere birçok alanda Avrupa'nın çok gerisinde kalmıştır. Sanayileşme süreci hem padişahların hem de Osmanlı devlet adamlarının iyi niyet ile çalışmaları görmezden gelinemez bir durumdur. Reformlar ile sanayileşme konusunda ileriye doğru adım atmak isteyen Osmanlı Devleti yapılan reformların başarısızlık ile sonuçlanması nedeniyle sanayi konusunda dışarıya bağımlı hale gelmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabaları olumsuz sonuçlansa da Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sanayileşme faaliyetleri çerçevesinde alınan kararlarda yol gösterici olmuştur.

KAYNAKÇA

- Acartürk, E. ve Kılıç, R. (2011). Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi. *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 29 (2), 11-12.
- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadi ve Mali Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akgündüz, A. ve Öztürk, S. (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Akşin, S. (2018). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyıldız, A. (2013). İktisadi ve Mali Reformlar. Ali Akyıldız (Ed.), *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri 1876-1918 içinde* (94-117). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Avni, H. (1937). *Türkiye'de Sanayiîni İnkişafı*. İstanbul: İstanbul Sanayi Birliği Yayınları.
- Balkan, Ö.L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meseleleri*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Bilgili, Y. (2020). *Karşılaştırmalı İktisat Okulları*. İstanbul: 4T Yayınevi.
- Boratav, K. (1998). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Buluş, A. (2000). Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bulut, E. ve Ulusoy, M. (2019). *Makro İktisat*. Ankara: Monopol Yayınları.
- Cem, İ. (2020). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Clark, E. C. (1992). Osmanlı Sanayi Devrimi. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler içinde* (37-52). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Clark, E.C. (1997). *Belgelerle Türk Tarihi*. Yavuz Cezar (Çev.). İstanbul: 8, 73-84

- Coşkun, A. (2003). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi. *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 4, 72-77.
- Çadırcı, M. (1999). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinde Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çam, İ. D. (2012). Bir Milli İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi. *International Journal of Social Science*, 5 (5), 45-56.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Dalsar, F. (1960). *Bursa'da İpekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Damlıbağ, F. (2012). Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 62 (2), 198.
- Deane, P. (1994). *İlk Sanayi İnkılabı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Dinç, G. (2015). Osmanlı Döneminde Kıbrıs Saray Vergisi. *9. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, KKTC.
- Dura, C. (2004). *Sömürgeleşen Türkiye*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetik*. Ankara: İş Bankası Yayını.
- Eldem, V. (1994a). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eldem, V. (1994b). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eldem, E. (1997). *135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devrimi'nin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 48, 24-25.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923–1938). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (2), 64.

- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Genç, E.S. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Genç, M. (2019). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Gölen, Z. (2002). Osmanlı Barut Üretim Merkezi: Baruthane-i Amire. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt:10) içinde (136-144). İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Giz, A. (1968). 1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 34, 16-19.
- Giz, A. (1969). Anadolu Tarihinde Sanayi Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 39, 14-15.
- Güran, T. (2004). Sanayi Devrimi. Mehmet Burhan Erdem ve Hasan İslatince (Ed.), *İktisat Tarihi* içinde (122-141). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2019). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heilbroner, R.L. (1975). *İktisadi Sorun I*. Demir Demirgil (Çev.). İstanbul: Çağlayan Kitapevi.
- Hobsbawm, E. (1998). *Sanayi ve İmparatorluk*. Ankara: Dost Kitapevi.
- Hobsbawm, E. (2013). *Sanayi ve İmparatorluk*. Ankara: Dost Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1992). Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler* içinde (121-139). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- İhsanoğlu, E. (1992). Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı. *150. Yılında Tanzimat*, 142, 335-395.
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (Cilt:1). İstanbul: Eren Yayınlık.
- İnalcık, H. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2018). *Osmanlı İdari ve Ekonomi Tarihi*. İstanbul: İsam Yayınları.
- İnalcık, H. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi– I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2021a). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – V*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2021b). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kabaş, T. (2015). *Türk Kamu Politikası Modelinin Doğuşu ve Gelişmesi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Karabekir, K. (2011). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karal, E.Z. (1976). *Osmanlı Tarihi* (Cilt:4). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E.Z. (1990). *Büyük Osmanlı Tarihi* (Cilt:4). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E.Z. (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi* (Cilt:4). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kasalak, K. (2012). Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri. *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 65-79.
- Keyder, Ç. (1993). *Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kodaman, B. (1980). Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri. *Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara.
- Kodaman, B. (1980). Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri. Osman Okyar ve Halil İnalcık (Ed.), *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (287-296). Ankara: Meteksan Yayınları.

- Kıray, E. (2008). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurt, M., Kuzucu, K., Çakır, B. ve Demir, K. (2016). 19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 40, 245-277.
- Küçükkalay, A.M. (2011). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Maillet, J. (1983). *18. Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi*. Ertuğrul Tokdemir (Çev.). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Martal, A. (2002). Osmanlı sanayileşme çabaları (XIX. Yüzyıl). Eren Güler (Ed.), *Osmanlı Ansiklopedisi* (Cilt:3) içinde (279-285). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Okan, O. (2001). *Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Okutan, A. (1995). *Türkiye'de Kentleşme ve Siyasi Yapı*. Ankara: Ekin Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (Cilt:1) içinde (281-334). İstanbul: İrcica Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Öğretir, A.H. (2020). Kamu Gelirleri. Yüksel Bilgili (Ed.), *Maliye Konu Anlatımı* içinde (117-197). İstanbul: 4T Yayınevi.
- Ökçün, G. (1975). Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 30, 26.
- Önsoy, R. (1980). 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri. *Milli Kültür Dergisi*, 2, 71-74.
- Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Yayınları.

- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdemir, B. (1999). 1838 Ticaret Antlaşması. Eren Güler (Ed.), *Osmanlı Ansiklopedisi* (Cilt:3) içinde (351-361). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Öztürk, N. (2007). *Piyasanın Başarısızlığından Kamu Ekonomisinin Başarısızlığına Ekonomide Devletin Değişen Rolü*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Pakman, B. (2012). *İngiltere ve Osmanlı Devleti'nde Sanayi Devrimi Form Algısı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Işık Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2003). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: K Kitaplığı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2020a). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2020b). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pertev, İ. (1918). Sanayi İstatistikî 2: Acı Bir Netice-Elim Bir Vaziyet. *Sanayi*, 28, 1-4.
- Sayar, A.G. (2011). *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Şahan, Ö. (2019). *Maliye-Vergi Ders Notları*. Ankara: Monopol Yayınları.
- Şahin, F. (2012). *Vakıf Şehri Kırşehir*. Kayseri: Kırşehir Belediyesi Kültür-Tarihi Yayınları.
- Sarç, Ö.C. (1999). Tanzimat-I. Komisyon (Ed.), *Tanzimat ve Sanayimiz içinde* (423-440). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (3), 57.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (46), 59.
- Skousen, M. (2001). *The Making of Modern Economics: The Lives and Ideas of the Great Thinkers*. New York: M.E. Sharpe.
- Susam, E. (2010). Osmanlı Sanayileşme Hareketleri ve Teşvik-i Sanayi Kanunu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Isparta.
- Tabakoğlu, A. (2008). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tokgöz, E. (2000). 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 365-376.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii. Murat Belge (Ed.), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt:5) içinde (1348-1359). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (1995a). *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1995b). *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1998). Osmanlı Devleti 1600-1908. Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi* (Cilt:3) içinde (191-242). Ankara: Cem Yayınları.
- Toprak, Z. (2018). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Tosuner, M. (1989). *1980 Sonrası Türk Vergi Sisteminin Yapısı ve Gelişimi*. İzmir: Bayraklı Matbaacılık.
- Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ticaret ve Ziraat Nezareti. (1917). *1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiği*. İstanbul: Matbaa-1 Amire.
- Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Üşür, İ. (2021). Tarihten Bir Yaprak, Sanayileşmenin İlk Aşaması: Dokuma Sanayii. *Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji*, (derl.) Serdar Şahinkaya ve Ahmet Arif Eren, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Quataert, D. (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (1994). *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey (1500-1950)*. Newyork: State University Of New York Press.
- Quataert, D. (2005). 19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914. Halil İnalçık ve Donalt Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Cilt:2) içinde (1002). İstanbul: Eren Yayınevi.
- Quataert, D. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Yerasimos, S. (2005). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Yıldırım, M.A. (2013). *Dersaadet Sanayi Mektebi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yıldız, Ö. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti 1908-1914*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: İbrahim Şamil SOYLU

**Taranmış
Fotoğraf (isteğe bağlı)
(3.5cm x 3cm)**

Eğitim Durumu

Lisans : Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü

**Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İktisat Anabilim Dalı**

Mesleki Deneyim

Kuveyt Türk Katılım Bankası- Destek Personeli

Şubat 2018 – Kasım2018

Kırşehir Yeşilay Şubesi – Uzman Yrd.

Temmuz 2022 - (Halen)

Yayınlar: Soylu, İ.Ş. (2022). Osmanlı Devleti İktisadi Anlayışının Sanayileşmeye Etkileri. *4. Uluslararası Ayasofya Kongresi*, İstanbul.